

עמי התרבות הקדמונים

3. ריב הבטן והראש : סיפור-משל שלא נשתמר ממנו אלא ראשיתו, ואף זו מקוטעת ומטושטשת. ואולם העלילה עוד ניכרת בו: הבטן והראש התווכחו—למי משניהם היתרון במערכת הגוף. עלילה זו היא נוסח-שריד (אולי הקדום ביותר) של משל בינלאומי, הידוע ביותר בצורתו הלטינית (סיפור-המשל של מינניוס אגריפס, המובא אצל ליביוס), והמובא גם במסורת היהודית—במדרש¹ ('לעתיד לבוא הפה והכרס מדיינין זה עם זה וכו'), ובסיפור העממי המאוחר².

ב. סיפור-המופת מיצירתה של מצרים הקדומה—המעשה בשני האחים. הסיפור נש-תמר בשלימות, כתוב על פפירוס מסוף המאה הי"ד לפסה"נ (שנת 1300, לערך); יתכן שלפנינו העתקה, והמקור נרשם עוד בימים קדומים יותר. הסיפור מתחלק לשתי פרשיות, כל אחת עצמאית; הראשונה בלשון מעשה שהיה, ובו אי-אלו קווים אגדיים, השנייה—כולה בדיה (או צירוף של גורמים בדייתיים).

קיצור הפרשה הראשונה : אנוביס ובאטה, בני אב אחד ואם אחת, יושבים יחד ועובדים את האדמה; אנוביס, הבכור, נשוי, ובאטה—רווק. אשת אנוביס מנסה לפתות את גיסה לדבר-עבירה, ובראותה שהעלם הישר ממאן, היא מעלילה עליו בפני בעלה כי בא לשכב עמה (כעלילת אשת פוטיפר על יוסף הצדיק). היה אנוביס אורב לאחיו לרצחו נפש, אך הנה נפתח פי פרותיו של הצדיק (הוא המוטיב האגדי הראשון שבסיפור-המציאות) והן מזהירות אותו בעוד מועד על הסכנה. היה הצדיק בורח ואחיו רודף אחריו, ועוד מעט וידביק אותו. התפלל אל אל השמש, והאל ברא נהר רחב בין האחים (המוטיב האגדי השני). הלילה ירד, ושניהם עמדו על חופי הנהר אחד מזה ואחד מזה. בבוקר ראו איש את אחיו מרחוק. סיפר באטה לאחיו הקנאי את כל הדבר, וכדי להוכיח שאין ליצר שלטון על גופו — עמד וסירס את עצמו. נפרדו זה מזה לעולם. אנוביס שב לביתו מלא תוגה אין קץ, והרג את המנאפת.

קיצור הפרשה השנייה : באטה המתבודד הוציא לבו מתוך גופו והיה שומר אותו (כי בלב תלויים החיים) על ראש עץ ארז. ראוהו תשעת האלים גלמוד ויצרו לו כולם יחד אשה, עזר כנגדו. אהב באטה את האשה מאוד, והיה שומר עליה. אולם שמירתו לא היתה מעולה, ואחד מתלתלי ראשה התגלגל והגיע לחוף מצרים. ראה המלך את התלתל וישלח לבקש ולמצוא את האשה יפת-השער. נאותה האשה להיות למלך, ובעצתה כרתו מלאכי המלך את הארז, ובאטה נפל מת. אותו יום תסס היין בכוסו של אנוביס. הלך אל עמק הארזים, מצא את הלב מתחת לעץ הכרות, ושימהו בגוויה, ואחיו קם ויחי. ירדו יחד למצרים, להינקם מאותה אשה. באטה לבש צורת שור, והאשה ציוותה לשחוט אותו; אך משתי טיפות דם השור צמחו שני עצי-נוי. גודעו העצים בעצת האשה, אך מאחד הגזעים ניתז קיסם ונתקע בפיה; נתעברה וילדה ילד, הוא גילגולו של באטה; ובאטה זה, השני, גרם כי יוציאו את האשה להורג. ירש את פסא המלכות, ואחריו מלך אחיו הגדול.

המשותף לשני הסיפורים : שם הגיבור ועצם הנושא—האשה הבוגדת ועונשה. הסיפור הראשון, סיפור באטה ואשת אנוביס, מזכיר את פרשת יוסף לא רק בעלילה המקבילה, כי אם גם בנוסחו, אשר דמיונו לנוסח המקרא מפתיע ממשי. הסיפור השני, סיפור באטה ואשתו, מזכיר את פרשת שמשון ודלילה; הגורמים האגדיים השונים ידועים מתוך בדיות העמים (הלב שהוצא מהגוף³, היין התוסס לבשר בשורה⁴, הפיכת בן-אדם

חלק שני: אגדות העמים

לשור⁶ ולעץ⁶; וצירוף הגורמים כאן, בטפסט קדום זה, מלמדנו כי עם כל קדמותו אינו אלא חוליה בשלשלת ארוכה, שראשיתה בימים טרום-היסטוריים מיידיעם-וישערם. הסיפור המפותח הזה, אשר זמן היכתבו ידוע, הוא אחת ההוכחות החותכות, כי כל האגדות מבראשית הן.

הפיסקה המכרעת, המשווה לחלק הראשון של הסיפור את ערכו הקיים, היא מעשה ההתנצחות האחרונה בין שני האחים. והנה לשון הפיסקה:

הבוקר אור, השמש עלה, ושניהם ראו זה את זה והגהר ביניהם. אמר העלם אל אחיו הגדול: 'איך נתנך לבך להטמין לי פח ולהרגני מן המארב? איך אטמת אונך מהקשיב להתנצלות פי, ואנוכי אחיך הצעיר ממך בשנים, ואתה כאב לי ואשתך—כאם? בוא וראה: כששלחתי מן השדה להביא זרעים, אמרה אשתך לפתותני, ותאמר: שכבה נא עמי. ואולם לך סיפרו כי אני הייתי המפתה, ואתה, לדברי-השקר הטית אונך. ובאטה סיפר לאחיו את כל הדבר ונשבע בחיי אֵל השמש כי אך אמת יהגה פיו, והוסיף ואמר: 'וי על אשר גהגת בי שלא כמנהג את, ותאמין בדברי המופקרת! אמר ועקר משפת האגם קנה-סוף חד כסכין, ויסרס את עצמו. ואת האבר הקטוע זרק לתוך הנהר, בא דג ובלעו. ופצעו שתת דם; ויפול ארצה ויתעלף. — — —'

ג. מקור שני, בדרגה ובזמן, לסיפורי-עם של המצרים הקדומים הוא מה שמסופר על קורות מצרים אצל הירודוטוס היווני, אבי ההיסטוריה (מת 425 לפסה"נ). כאן נשתמרו: היסטוריה בלבוש אגדה; מעשים שהיו, ללא תוספת סיפורית-דמיונית; וסתם בדיות, ללא כל יסוד היסטורי. נביא בזה חמש דוגמאות מפורסמות לרשויות אלה:

1. פירון נרפא מעוורונו (פירון הוא בנו של סיסוסטריס מלך במאה ה"ג לפסה"נ; יש משערים כי הוא פרעה של יציאת מצרים, והשם פירון הוא שיבוש של השם פרעה)⁷. המלך פירון נתעוור. בישרוהו האלים כי עיניו תיפקחנה אם ירחץ אותן במי-רגליה של אשה נאמנה לבעלה. אבל בכל המדינה לא נמצאה כי אם נאמנה אחת (גם המלכה נמצאה בלתי-נאמנה). נשא אותה לאשה ואת הבוגדות כולן שרף באש.—אין הירודוטוס מפרש מי היא אותה אשה יחידה שנמצאה נאמנה לבעלה, אבל מתוך עצם הגיון הסיפור נראה, כי היא נמנתה עם חלאת-העם, עם הנשים החשודות על הפקרות; וברוח זו חזר היינה⁸ על העלילה וניסח אותה נוסח משלו (עיוורון המלך נמשך עשר שנים; אותה נאמנה היתה רקדנית מן הגרות בקצווי-הכרך). מוסר הסיפור מזכירנו את משל-שלמה: 'אשה בכל אלה לא מצאתי' (קוהלת ז, כח).

2. ראמפסיניט ואוצרו (ר' הוא רעמסס השלישי, שמלך במאה ה"ג לפסה"נ)⁹. האיש שבנה את בית-האוצר למלך העשיר החכים ועשה בו פתח-סתרים, ולפני מותו גילה את הדבר לשני בניו למען יקחו להם בסתר מן הזהב. הרגיש המלך בגניבות, וטמן במקום פח. אחד האחים נלכד בפח, אך השני חתך ראשו למען לא יוכר, וברח; אחר הערים וגנב גם את גווית המת התלויה והביא אותה לקבורות; גם רימה את בת-המלך, אשר הפקירה עצמה לזנונים, אך מכל המבקש לבוא אליה דרשה כי תחילה יגלה לה המעשה הרע ביותר שעשה. סיפר לה את שני מעשיו הנועזים, ומשאמרה לתפוש אותו, הושיט לה זרועו של מת שהביא אתו, ובעצמו ברח. לסוף הכריז המלך, כי הגנב הפיקח יזכה לחנינה; אז נתגלה האיש, וגם היה לחתן למלך. —הבדיה היא צורת-אב למאות נוסחאות ועיבודים שנוצרו רובם במערב ומיעוטם במזרח (נמצא גם גילגול האגדה באוצר בדיות הודו); גם משוררים עיבדו את הנושא (היינה בשיר-הפתיחה של 'רומנציר'). הירודוטוס עצמו לא עמד על טיב הסיפור ושילב אותו בהיסטוריה; לכן העיר על הדבר, כי המלך הפקיר את בתו לזנונים כדי לגלות בעזרתה את עקבות האלמוני: 'לא ייאמן כי יסופר'.

3. הצלת המלך סיתון מצבאות סנחריב (חי בשנת 690 לפסה"נ בערך)¹⁰. סיתון, כהן לאֵל פטה (אצל הירודוטוס: הפייסטוס), נעשה מלך, וסנחריב מלך אשור וערב (!) יצא להילחם עמו. התפלל סיתון במצוקת נפשו לפני צלם אלהיו בהיכל, והנה נרדם בו במקום ובחלום עודדהו האל: צא בלב נכון ובטוח לקראת האויב, כי לא יאונה לך כל רע! יצא למערכה לבדו, כי כל

עמי התרבות הקדמונים

חייליו עזבוהו בפחדם הגדול; בעצם הלילה הזה בא צבא עכברים על חילות סנחריב, כירסמו בשיניהם את כל האשפות והקשתות וקישורי הצינות שלהם, ומאפס נשק נאלצו האויבים בבוקר לברוח כלעומת שפלשו. זכר לנס: אנדרטת המלך בהיכל פטה, ובידה עכבר¹¹, ועל האנדרטה חרותים הדברים האלה: 'הסתכל בי וירא את האל!—הנה מקבילה אלילית-ארצית לנס הצלת חזקיהו מלך יהודה מצבאותיו של אותו סנחריב (מלכים ב יט; ישעיה לז; דברי הימים ב לב)¹².

4. אמאזיס מוכיח את בני-עמו (א' מלך בשנות 572—528 לפסה"נ)¹³. המצרים לא כיבדו את מלכם אמאזיס, כי לא היה מזרע המלכים. מה עשה? לקח אגן-זהב, ששימש לו ולאורחיו כלי לרחיצת רגליים, וגם לירוק ולהשתין בו, יצק את הזהב שנית ועשה ממנו צלם-אל. היו המצרים באים ומשתחווים לאותו צלם. אמר להם: כשם שאתם נותנים כבוד לצלם אשר בתחילה היה כלי שימוש חילוני נמאס, כן עליכם לחלוק כבוד למלך, אף כי מוצאו מבני העם.—האניקדוטה הזאת מעמידה אותנו על ההבדל שבין התפיסה האלילית ובין המונותאיסטית: שימוש הראשון של הצלם אינו עושה אותו פסול לפולחן; ואולם האגדה היהודית, אילו היתה נזקקת לנושא הזה, היתה 'הופכת את היוצרות' ומוכיחה אפסותם של האלילים על סמך דוגמא חותכת כזאת (ראה ישעיהו מד, ו—כ).

5. דמעת פסאמניט (הוא בן אמאזיס, 525 לפסה"נ)¹⁴. קמפיסס מלך פרס כבש את העיר מוף ושבה את פסאמניט, אחרון מלכי מצרים. הלבישו לעיני המלך השבוי את בתו בגדי שפחה, שתהיה מן השואבות, אך הוא לא בכה; הוציאו את בנו להורג, ולא בכה; ראה אחד זקן, שהיה מן האוכלים על שולחנו, עומד ופושט יד לבקש נדבה ופרץ בבכי. שלח קמפיסס לשאלו על דבר התנהגותו זו, ויאמר: 'השבר שבא על ביתי—גדול וקשה מלבכות עליו; אך רעי האומלל, אשר היה עשיר ומכובד, ועתה הוא זקן מחוסר כל, צערו שקול בדמעתי'.—הסיפור שייך, לפי נושאו-מוסרו, אל מחזור הסיפורים על המגיבים שלא כמקובל ונימוקם אתם; אך עולה הוא על אחיו, שכן כולו מציאות ומופת כאחת.

ד. גם במסורת היהודית העתיקה נשתמרו בלי ספק שרידים והדים מסיפורים מצריים קדומים. הסיפורים על ירידת יוסף ואחיו למצרים עד יציאת משה ובני ישראל ממצרים, קשורים בגלילות שמסביב ליאור קשר ענייני לא פחות מקשר גיאוגרפי. ניתן להניח, כי התפקיד המכריע המיוחס לחלום בסיפור יוסף ואחיו, מוצאו לא יהודי; וכן גם עניין מעשה הכשפים בסיפורי משה ואהרן. 'עשרה קבים כשפים ירדו לעולם, תשעה נטלה מצרים ואחד כל העולם כולו' (בבלי, קידושין, מט ב). היהודים כאילו למדו מן המצרים ונצחו אותם בנשקם הם. אנו מבחינים בין שלושה מיני יצירות:

(1) סיפור יהודי-מצרי, שנשתמר במקרא;

(2) סיפור יהודי-מצרי שבא באגדה;

(3) סיפור מצרי טהור, שלבש מלבוש עברי ונמסר במקורות עבריים מאוחרים.

1. מטה אהרן ולהטי החרטומים: קיצור הנוסח המקראי: וישלח אהרן את מטהו לפני פרעה ולפני עבדיו. ויהי לתנין. ויעשו גם הם חרטומי מצרים בלהטיהם כן. ויבלע מטה אהרן את מטותם (שמות ז, י—יב).

הסיפור הורחב וקושט הרבה באגדה¹⁵, עד שנעשה מקבילה גמורה, מקבילה דתית, לנושא החילוני של שני חכמים-אשפים מתחרים ומתנצחים. וכבר בנוסח התורה נכללים היסודות של עלילה זו: ב'מירוץ' ראשון שווים הכוחות, ואולם במירוץ האחרון מראה האביר את כוחו בו במכשיר של יריבו, ונוטל ממנו כל אפשרות להמשיך את ההתחרות.

2. ארונו של יוסף: לפני יציאת מצרים העלה משה ממימי היאור (לפי נוסח אחר: מתוך קברות המלכים של המצרים) את גוויית יוסף, כדי לקיים דברי המת שיעלו את עצמותיו לארץ ישראל. המצרים גנזו את הארון כדי לזכות בברכה הצפונה בגוויה, אבל משה גילה את הארון והוציאו מרשותם. האגדה נמסרה במדרשים בכמה נוסחאות¹⁶.

חלק שני: אגדות העמים

3. רקיון: מעשה באיש בבלי, שיצא את ארץ שנער בעת ובעונה אחת עם אברהם העברי, אך פנה ישר למצרים; שם עשה בערמה, גבה מס מן המובילים מתייהם לקבורה, ולא נענש על ערמתו ולא עוד אלא שזכה לכתר־מלכות ולתואר פרעה (שפרע מס מן המתים). הסיפור החיצוני הזה, שבא בספר הישר¹⁷, מזכיר גזירות מעין אלה (עיקול גזיית מת מטעם המלכות; מניעת חסד הקבורה לתועלתו של בעל־חוב) אשר הירודוטוס¹⁸ מייחסם לאחד ממלכי מצרים הקדומים, לאַזיכיס (3600 לערך לפסה"נ); אמנם ילינק¹⁹ נוטה לראות בסיפור סאטירה, וסאטירה יהודית דווקא, על מסי המלכות הגבוהים. מכל מקום: הגיבור מתואר כאדם שקנה לו אזרחות במצרים, אם אמנם שמו—יהודי מלשון ריק, ריקא).

ה. התרבות ההלניסטית היא התמזגות תרבות יוון ותרבות המזרח. הפגישה המכרעת של שתי התרבויות היתה על אדמת מצרים. באגדות אלכסנדר הגדול ניתן להכיר גילגולי כמה מסורות מימי החרטומים. על מלך מקידוניה והאֵלים המצרים (אֵמֹן, סִיראפִּיס) מספרות גם הנוסחאות היהודיות של 'תולדות אלכסנדר'²⁰. באגדת ייסוד אלכסנדריה (לפי הנוסח היהודי מפזר אלכסנדר את עצמות הנביא ירמיה בארבע פינות העיר, כדי שתהיה הברכה שורה בה ושום חיה רעה לא תשלוט בה)²¹ ניכר, כי מקום צמיחתה במצרים. מעריצי המלך ייחסו לו גם מוצא מצרי. הנה סיפור החכם נקטאניפוס (במקור עברי אחד גם: בלדד)²², ספק אשף ספק בן־אֵלים, שהתחפש כֶּאֱל, פיתה את אשת פיליפוס, והוליד את אלכסנדר. היסטוריה, ולא בדיה, היא אהבת אנטוניוס וקליאופאטרה²³ והתאבדות המלכה בעזרת החיה הקדושה לבני עמה.

מתוך המסורת היהודית־מצרית, בת התרבות ההלניסטית, מתבלטת ביחוד אגדת תרגום השבעים ביזמתו של המלך תלמי השני (ב־285—245 לפסה"נ) ומחסדו של הכהן הגדול אלעזר²⁴. יוסיפוס מביא צרור סיפורים ליגנדאריים, סיפורי חכמה²⁵ וסיפור אהבה²⁶, על יוסף בן טוביה ובנו הורקנוס, מעשירי ישראל, שזכו לחסדם של המלכים מבית תלמי. במצרים נוסד מקדש חֹנִיֹו (בימי תלמי הששי, מת בשנת 146 לפסה"נ) בליאונטופוליס שבחבל אֵוֹן, על חורבות מקדש מצרי־אלילי קדום²⁷; ממצרים עלה לארץ אחד מכוונה 'נביא' (הנביא ממצרים), אשר רוב חסידיו נהרגו בידי פליפס, נציב יהודה, והוא עצמו 'נעלם'²⁸.

הספר 'אלף לילה ולילה' הגיע לצורתו הגמורה על אדמת מצרים. החוקרים מוצאים שכבה 'מצרית' באוצר זה. ביחוד מייחסים מוצא מצרי לבדיות המכשפים (המפורסמת בהן: אלאדין ומנורת־הפלא) ולסיפורי־החכמה על גנבים מחוכמים (שהם גילגולי חתן ראמפסיניט המלך). באחד מסיפורי־הייסוד של 'אלף לילה ולילה' מופיע קוף מלומד היודע קרוא וכתוב; בפרט זה רואים זכר לתות, 'סופר מהיר' אצל האֵלים, המתואר באמנות הדתית של המצרים הקדומים גם בצורת קוף²⁹.

הד מאוחר של התנצחות הלוחם לאמת עם חרטומי־שוא יש לשמוע אולי גם מתוך אגדת הרמב"ם והרופאים; היתה התערבות ביניהם שממנה נשקפו תוצאות לחיים ולמוות, ושוב נצח אחד משה בחכמתו את העושים בלהטיהם על אדמת מצרים³⁰.

(2) אשור ובבל

ו. מאגדות אשור ובבל הגיע לידנו מעט מזעיר. אמנם, נשתמרו לוחות ושברי־לוחות של שיר עלילה עתיק־ימים, עלילת גילגמש (הקדום באיפוסים של ספרות העולם

שנודעו עד כה)³¹, ואולם שיר זה שייך רובו ככולו לעולם המיתוס. הממשל היווני באבריוס³² מייחס לבני אשור הקדומים את המצאת המשל ('משלי שועלים'), אבל עד עתה לא נמצא ממשלי הבבליים אלא קטע (והוא ממשלי-העצים, ולא ממשלי-השועלים). גם בעניין סיפוריהם העממיים של בני אשור ובבל אנו נאלצים איפוא לשאול את פי שכניהם או לדרוש במסורות יורשיהם.

בשרידי אותה ספרות שנחרתה בכתב-ידות על גבי חרס, נמצאו, כידוע, מקבילות לסיפורי המקרא. בשירת גילגמש אנו מוצאים פרשת המבול וסיפור הצלת אותנפישתים, באנייתו-תיבתו, מתוכה שלח, כנזח שבמקרא, את העופות-המגששים (תחילה את היונה, אחריה את הסנונית, ואחר את העורב)³³; והמעמד המכריע בעלילה—גילגמש קוטף את העשב המקנה חיי-עולם, ומפסיד אותו בעטיו של נחש³⁴—קרוב קירבה סיפורית, אם אמנם לא רעיונית, לסיפור גן-עדן והנחש שבפרשת בראשית. ואולם, הפרטים האלה, שיש עוד להוסיף עליהם, אינם אלא גורמים של סיפורי-עם ואינם מצטרפים לכלל עלילה סיפורית שלמה. ועוד זאת: מוסר-ההשכל של שירת גילגמש—בן-אדם יצא לחפש את החיים, וימצא את המוות—הוא נמשל יותר ממשל³⁵.

בספרות בבל המקורית אין אנו מוצאים אלא קטעי נוסחאות, או קטעי אבטיפוסים, של סיפורים מקראיים ורמזי-רמזים של אגדה ומשל. נביא בזה לשני אלה דוגמאות אופייניות:

1. לידת סרגון (הוא הראשון למלכי אכד מבני-שם, בשנת 2600 לפסה"נ בערך³⁶), קטע של סיפור 'אני'.

לשון הפתיחה: 'סרגון הנני, המלך האדיר, מלך אכד. אמי מן הנזירות (?) היתה, אבי—בן בלי שם... ותהר אמי ותלד אותי בסתר, ותשימני בתיבת-גומא, ותסגור את הדלת בעדי בחמר ובזפת, ותשימני בנהר, ומימיו לא כיסוני וכו'.

איש מדלת-העם מצא את הנער ואימץ אותו לו לבן; ארבע שנים היה גון, עד שהתאהבה בו האלה אישתר, ועלה למלכות.

2. הנשר והנחש (משל-אגדה, אחד מפרקי שירת אתנה, מיתוס בן-זמנו וכיוונו של מיתוס גילגמש). הנשר טרף את ילדי הנחש; הזהיר בן-הנשר את אביו, שלא יסיג גבול חיה אחרת, ולא נשמע לו; והנחש הסתתר בגווית ראם מת וארב לרוצח בנו; ירד הנשר על הפגר (שוב הזהירו בנו החכם, אך לשוא), והנחש נקם בו את נקמתו.—גילגול הנושא חוזר באגדת ישראל המאוחרת, במשל שני העורבים³⁸.

ז. סיפור אחיקר החכם, שהוא אגדת המופת של האשורים, לא נמצא עדיין בכתב-הכהנים. קטע בלשון ארמית נשמר בתעודות-יב היהודיות³⁹ מהמאה החמישית לפסה"נ. הנוסחאות המלאות (בסורית, ערבית, ארמנית, כושית ועוד), הן עיבודים מימי-הביניים⁴⁰.

אחיקר (= אחי היקר), סופר המלך סנחריב בנינוה, חכם חשוך-בנים, אימץ לו לבן את נדן, בן-אחותו, נתן לו את כל רכושו ומינה אותו, בהסכמת המלך, ממלא מקומו בעודנו בחיים. אך העלם נמצא בלתי ראוי לחסדי אחיקר והוא הוריד אותו מגדולתו. התנקם נדן בדודו: הלשין עליו בפני המלך כי קשר קשר להסגיר את הארץ בידי אויביה, וגם הוכיח כי דיבתו אמת היא. אחיקר נידון למיתה, אך התליין זכר לו חסד-נעורים והציל את חייו. כל העולם חשב כי הוא כבר במתים אך הוא חי בסתר בבור. והנה נזקק המלך לחכמתו של אחיקר, כי אויביו מסביב הרימו ראש ופרעה מלך מצרים העז לדרוש ממנו פתרון שאלות-חכמה, אשר רק אחיקר יכול למצוא. בשעת-חירום זו גילה התליין למלך את הסוד. אחיקר הושב על כנו, נסע בשליחות מלכו למצרים, פתר את שאלות-החכמה, והציל את ארצו. משחזר עשה שפטים ב'בנו' כפוי-הטובה, והלה 'צבה כנאד וימת'.

חלק שני: אגדות העמים

העלילה משמשת מסגרת לדברי-חכמה, חידה ומשל. הסידרה הראשונה: משלי אחיקר, שהשמיע אותם באזני חניכו לפני מנותו אותו ליורשו בחיים, והם ע"ה דברי מוסר ואזהרה. הסידרה האחרונה: משנה משלי אחיקר, שהוכיח בהם את 'בנו' הרע, אחרי שהוסגר לידיו, והם ל"ז דברי תוכחה ושבט. שתי הסדרות האלה מקבילות גם לדברי חכמה של התנ"ך, לפסוקים ממשלי שלמה וספר קהלת, וכוללות חוץ מדברי הוראה וחינוך גם סיפורים לימודיים קצרים. ובין שתי אלה נתונה הסידרה התיכונה: פרשת חידות מלך מצרים אשר אחיקר מצא אותן. גם אלה מסוג סיפורי מצוי, אשר ממקבילתו התנ"כית—פרשת שלמה ומלכת שבא (מלכים א'; דברי הימים ב, ט)—לא נשתמרה אלא המסגרת, ואולם באגדה נמצאת התאמה גמורה לה: פרשת יהושע בן חנניה וחכמי אתונה⁴¹.

ח. הדים מאגדות אשוריות-בבליות הגיעו במסורת הישראלית הקדומה. נראה כי סיפור המבול אמנם מוצאו אינו מאדמת ישראל⁴²; לא יתכן כי בארץ, שהבצורת מצויה בה וגם 'גשם מטרות עוז' גשם נדבות הוא לה, תתואר גזירת-שמים בצורת גשם. על מוצאו של 'מגדל בבל' מעידים גם שמו וגם החפירות שנעשו בבבל.

שני מלכים גדולים מציינים במסורת היהודית את עצמת בבל, נמרוד מימי בראשית, אשר אבי-העברים יצא מנצח בהתנצחו עמו, ונבוכדנאצר מימי החורבן, אשר אמנם הגלה את יהודה, אבל מבין הגולים קם נער חכם, ולפניו עמד האביר אובד-עצות וחסר-אונים. מקום הפעולה של סיפור יונה הנביא ושל סיפור טוביה היא נינוה העיר הגדולה.—ננסה להבחין בזה בין שלוש צורות של מסורות בבליות-יהודיות, הבאות בתנ"ך או מתייחסות על זמן התנ"ך:

(א) גיבורים יהודים על אדמת אשור ובבל. אם הגיבור הוא הקובע, שייך הסיפור לישראל, אבל אם המקום קובע, אינו אלא סיפור בבלי יהודי. הדוגמא (היחידה) שעלינו לנתח הוא מעשה טוביה⁴³.

(ב) גיבורים בבליים שזכרם בא במקורות ישראל בלי קשר פנימי במסורת ישראל. לסוג זה שייכות אגדות נמרוד (שמכללן יש להוציא רק את סידרת הליגנדות על מלחמתו באברהם העברי), המפארות את נמרוד, ויותר ממה שהן מספרות על שברו הן מספרות על גאונם⁴⁴. עם סוג זה יש למנות גם את הסיפור על אחרית המלך בלשאצר (הבא בחלק הארמי של ס' דניאל, פרק ה), ואולי גם אגדת חלום נבוכדנאצר והשפלתו הזמנית (דניאל ד)⁴⁵; הרי דניאל אינו אלא פרוז הגזירה שנגזרה על המלכים האלה על-ידי שר-אומתם הם, ואם אמנם היהודים רואים בדבר נקמת עלבונם, עונש שהוטל על שונאיהם על ידי אלוהי ישראל, הרי אין זו אלא אינטרפריטאציה ישראלית-לאומית של מאורעות. בסיפור אחרית סנחריב בנוסחתו התלמודית (מלך אשור המנוצח מצא 'דף' מתיבת נוח ואמר להקריב לאל אשר הציל את צדיקו ממי המבול את שני בניו, אך הם הקדימוהו ורצחוהו נפש)⁴⁶ התלכדו העובדה ההיסטורית (שאמנם נרצח מלך זה בידי אחד מבניו) [מלכים ב יט, לו; ישעיהו לו, לח] ושמחת יהודה לאידו של הרשע והצורך, עד שקשה להפריד ביניהם ולהכריע מה עיקר ומה טפל.

(ג) הגיבור היהודי מתנצח עם המלך האשורי-בבלי ורב אתו את ריב אמונת-היחוד עם האלילים: מעשה אברהם ונמרוד והצלת אברהם מכבשן האש (מדרשים וסיפורי-

עמי התרבות הקדמונים

עם⁴⁷; משאת־שובה של יונה בנינוה (קטע מקראי)⁴⁸; נצחון בן־סירא, בהיותו ילד בן שבע, את חכמי בבל (סיפור־עם)⁴⁹; הצלת שלושת חברי דניאל מתוך כבשן האש (דניאל ג); השפטים שעשה דניאל בבל ובתנין בבבל (מסורת יהודית־יוונית)⁵⁰. מקור כל האגדות האלה הוא יהודי (האבטיפוס המקראי: נצחון אליהו את כהני הבעל) [מלכים א, יח], ומוצאם דתי־ישראלי.

ט. ממקורות יווניים נודעו פלאי בבל לאנשי המערב הרבה מאות שנים לפני גלות החוקרים פלאים אלו בחורבות ובבתי־גנוזים. על גינוס, מייסדה האגדי של נינוה העיר (במאה הכ"ב לפסה"נ) וסמיראמיס אשתו⁵¹, בת האלה דרקית⁵² שפולחנה בערי פלשת, ידוע לנו רק מפי היוונים⁵³; מפיהם הגיעו אלינו גם סיפורי סַרְדַּנְפַּל, אחרון מלכי אשור (מת בשנת 606 לפסה"נ, עם חורבן נינוה)⁵⁴, אם אמנם שמו ומפעלו נזכרים גם במקורות בני־עמו, בהם נקרא בשמו השמי אשורבניפל⁵⁵. המסורות האלה הם סיפורים על מלכים בגאונם ובשברם, המתנכלים זה בזה ומקימים בנייני־עד. סיפורי־מופת, שאדמתם אדמת בבל, אנו מוצאים בספרות הקלאסית שנים:

1. קבר המלכה ניטוקריס. מלכת בבל ניטוקריס הקימה לה קבר למעלה משער העיר בבל, ועליו חרותה אזהרה למלכים הבאים, כי לא יפתחו אותו אלא אם מחסור גמור יאלצם לקחת מן האוצרות הגנוזים בו. ולא הרהיב שום מלך עוז לפתוח את הקבר עד דריוש מלך פרס; ואולם לא מצא בו זהב, אלא את הגוויה כאשר היא, ולצדה כתובת גיוני מעשהו של האיש המפריע מנוחת מתים מתאוה לבצע. —הסיפור, שנמסר לנו על־ידי הירודוטוס⁵⁶, הוא ראשון בזמן למחזור אגדות קברי מלכים, אשר המשיג גבולם יבוא על עונשו. כגון זה מספר יוסף בן מתתיהו על הורדוס שפתח את קבר דויד⁵⁷.

2. פירמוש ותישבה. סיפור־תוגה על אהבה אומללה של עלם ועלמה משני בתי־אב, אשר הוריהם עמדו להם לשטן; הם נדברו להיפגש בסתר תחת שקמה אשר על יד קבר גינוס; מפני השתל־שלות של מקרים רעים דימה העלם כי לביאה טרפה את אהובתו, והתאבד; והיא, משמצאה אותו מת, טרפה נפשה בכפה אף היא. —הסיפור נמסר בעיבודו הפיוטי של אוֹבִידִיוֹס (בס' 'התמורות')⁵⁸ ונודע במערב ביחוד בעיבודו ההיתולי של שקספיר⁵⁹. אם מקום הקורות וזמן הם גם מקומו וזמנו של מוצא הסיפור, הרי הוא הקדום ברומאני־אהבה החילוניים, אב־טיפוס עלילת הנאהבים, הנפרדים בחייהם, אך במוותם לא נפרדו (הדוגמה הקלאסית: רומיאו ויוליה).

י. אחרי חורבן מלכויות אשור ובבל היתה אדמת בבל מקום אחיזה למסורות אגדיות של העמים אשר השתלטו עליה או התיישבו בתוך גבולה, וקרוב לודאי, כי מסורות אלה התמזגו עם מסורות קדומות של בבל. עם ציון העובדות או המסורות המאוחרות נשתדל איפוא למצוא את קשרם המשוער במסורות בבל הקדומות. —אלכסנדר הגדול, הוזהר על־ידי חכמי בבל, הכשדים יודעי העתידות, שלא יכנס לתוך העיר בבל⁶⁰, אך הוא לא נשמע, נכנס—ומת בה. על אדמת בבל עלו לגדולה והפסידו שלטונם וקיפחו חייהם, בעטייה של אשה שלא מזרע ישראל, האחים היהודים הגיבורים והעריצים חנילאי וחסינאי מילידי נהר־דעא⁶¹. בחבל הדייב אשר בבבל התגיר בסוף ימי הבית השני בית־המלך כולו; ועל שני מלכים מונבז ובזוטוס ועל אמם הלנה מבית זה, נשתמרו כמה מסורות אגדיות⁶². בימי התלמוד היו יהודי בבל מכבדים כמה שרידים דתיים מימי גולי הבית הראשון; יש אגדות קטועות המפארות את בית הכנסת 'שף ויתיב' (רש"י: 'שחרב וחזר ונבנה') אשר בנהר־דעא, מיסודו של המלך יהויכין; בבית כנסת זה ניצבה

חלק שני: אגדות העמים

מאז 'אנדרטא' (רש"י: 'צלם דמות המלך'), לאמור שריד אלילי, ואף-על-פי-כן היו רב ושמואל נוהגים להתפלל בו⁶³. במקורות שלאחרי התלמוד אנו מוצאים אגדות על בית-הכנסת של הנביא יחזקאל, אשר על נהר פר⁶⁴, על קבר הנביא שבמקום ההוא⁶⁵, על קבר ברוך שבסביבה⁶⁶, ועל בית דניאל⁶⁷. יש שקשה להבדיל בין שריד בבלי, שנתגלגל לתוך המסורת הישראלית, ובין אגדה יהודית-גלותית שכוונתה לפאר את הגולה היהודית העתיקה. באגדות-בראשית שבמדרש נאמר, כי גופו של אדם הראשון היה מעפר ארץ בבל⁶⁸. יש מסורת המייחסת את יערות התמרים, יערות בראשית שבבבל, לימי אדם הראשון⁶⁹, ומסורת אחרת אשר לפיה 'הגלה' אותם נבוכדנאצר מאדמת גידולם הראשונה, היא ארץ-ישראל, אל חבל מלכות⁷⁰ (כאן ניתן מקום להשלים את המסורת: ביום מן הימים עתידים הם להיות מוחזרים—אל ארצם ומולדתם...).

הדים בבליים עולים מתוך אותו ספר הבדיות שנכתב על אדמת בבל לשעבר, וחלקו גם מתייחס עליה—הוא ספר 'אלף לילה ולילה'. באחדים מכתבי-היד של ספר זה נכלל סיפור אחיקר החכם (הנוסח הערבי של הסיפור), ולא דרך מקרה בא הדבר. אנו ליט-מאן⁷¹ מונה בספר זה כמה שרידים בבליים, אשר הערבים אולי שאבו אותם במקומות מגוריהם בארם-נהריים. אך בו במקום הוא מביע גם את ההשערה, כי בתיווכם של היהודים באו להם לערבים כל אלה.

(3) כנען

יא. במסגרת הספר הזה הוקצה לחלקו של ישראל, שהיה נתון בין מצרים ובבל, ועלה על שתייהן, עם העניקו לאנושות תרבות-אב—מדור מיוחד. סיפורי-העם של הכנענים, התושבים הראשונים של ארץ ישראל, אינם קובעים לעצמם פינה מיוחדת לצד שתי הספרות היוצרות, המצרית והבבלית, אלא משום שתרבותם שקעה בתרבות ישראל ונשתמרה בתוכה.

כי מקורות אחרים, לא-ישראלים, לסיפורי הכנענים כמעט שאינם. אם נרחיב את הגבול ונצרף לתרבות הכנענים שבארץ ישראל גם את התרבות הפיניקית, יעלו בידנו שתי אגדות היסטוריות, הקשורות בערים צור וצידון: אגדת קדמוס, מייסד העיר תיבי שביוון⁷², ואגדת אליסה-דידו, מייסדת קרתחדשה⁷³. ואולם ההגיון ההיסטורי אומר, כי גם שתי אגדות אלו, שנשתמרו בלשון יוון ורומא, מוצאן מושבות אלו של הפיניקים, ולא הערים והאמהות ההן... והוא הדין באגדת פרסיאוס ואנדרומידה, מעלילות-הגיבורים הידועות ביותר של הילס העתיקה. אמנם אנדרומידה הוצמדה, לפי אחת הגירסאות, לצור אשר בימה של יפו⁷⁴, אבל מקום גיאוגרפי מסוים זה אינו אלא תחנה ארעית במהלך סיפור-המעשה. —למען השלימות יש עוד להזכיר את התרבות האוגריתית (על שם עיר שקועה שבסוריה הצפונית), אשר שרידיה זכו לגילוי ולפיענוח בעשרים השנים האחרונות, ואולם, ביחס לסיפורי-עם דינה כדין השרידים הספרותיים הישרים של אשור ובבל: העיקר עדיין גנוז ואין בידנו אלא לשער השערות⁷⁵.

יב. במקרא (וגם בספרות המדרשית) נשתמר ממסורת ל"א המלכויות שכבש וביטל יהושע בן נון. וכאן אנו מבחינים בין סדרות של אגדות לפי סוגים וטיפוסים (ולא לפי העמים והשבטים או לפי חבלי הארץ).

סידרה ראשונה: גיבורים ואנשי-שם, ענקים ורפאים. עוג מלך הבשן (דברים ג, יא)

עמי התרבות הקדמונים

עולה רק באגדה התלמודית לדרגת גיבור מופלא בכוחו⁷⁶; גם גלית הפלשתי (שמואל א, יז; שמואל ב כא, יט) מצא לו תיקון-גורל באגדה המאוחרת (דויד כמעט נלכד בפח טמנו לו קרובי המומת)⁷⁷. הגיבור היחיד מגיבורי כנען, אשר התנ"ך עצמו מספר לנו על גבורתו ומותו באובייקטיביות שכמותה כשמירת מקורו הלאומי—הוא סיסרא (שופטים ד, ה). עליו נמסרה לנו עלילה שהיא כאילו כולה לא-ישראלית: גם האשה ההורגת אותו, יעל אשת חבר הקיני, אינה מבנות שבט עברי.

סידרה שנייה: מלכים ומושלים וראשי שבטים. דוגמאות לסידרה זו הם הסיפורים על אחריתם של אדוני-בזק (מוסר הסיפור: מידה כנגד מידה) [שופטים א, ה—ז], של זבח וצלמונע (רק לגיבור יאה להמית גיבור) [שופטים ח, יח—כא], ושל אגג העמלקי (אמרתו האחרונה: 'אכן סר מר המוות') [שמואל א טו, לב—לג]—שלושה מלכים-גיבורים, שנלחמו עם ישראל ונוצחו, אך קיבלו עליהם את דינם וגם השאירו אחריהם אמרות של 'צידוק-הדין'. נזכיר עוד את הסיפור על מישע (מלכים ב ג, ד ואילך, כו ואילך) מלך מואב, שהעלה עולה 'את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו'.

מסורת מיוחדת היא זו הקשורה במקומות גיאוגרפיים. גם כאן קשה, כמובן, להפריד בין השארת-נפשם של התושבים הראשונים ובין יצירת הכובשים, ואולם, אפילו מתוך סיפור כגון הריסת יריחו ובניינה מחדש, אשר שני גיבוריו הם יהושע בן נון וחיאל (יהושע ו, כו; מלכים א טז, לד), בוקע ועולה משהו טרום-ישראלי; דומה כאילו העיר הבצורה הזאת עצמה, שהכנענים חשבו כי צר ואויב לא יבוא לעולם בשעריה, נקמה את נקמתה מהיהודי אשר אמר להקימה, אחרי כמה דורות, מבצר לעמו הוא. אגדת כיבוש יבוס⁷⁸, היא ירושלים, על-ידי יואב (אברהם נשבע ליבוס כי ישראל לא יקחו את עירו לעולם, ויואב הוציא מידם את גל-העד על ברית אברהם) היא מעין תביעת עלבון המנוצח מיד המנצח, וקולו של המנוצח מדבר ישר מתוכה. מחזור אגדות סדום ועמורה, גם בגופו המקראי (בראשית יט) ומכל שכן בהרחבותיו שבמדרש ובספרות המאוחרת⁷⁹, הוא לא-ישראלי לפי גזע הגיבורים וטרום-ישראלי לפי העלילה, בה נשמר זכר הכיכר ההיא לפני היהפכה לערבה וים.

התרבויות התמזגו. בני-ישראל לקחו להם נשים מבנות הכנענים, והללו גם דבקו באלוהי ישראל. ואולם הסיפור על אהבת בן-ישראל ובת עם אחר, ואפילו זו אומרת 'אלהיך אלהי' מוצאו משותף. בסיפור שמשון ודלילה (שופטים טז) נמצאת הבוגדת, המסגירה את האיש ביד מבקשי נפשו—קנאית לעמה ולמולדתה. בסיפור אחאב ואיזבל (מלכים א טז, לא; כא, ה ואילך) מושלת בת מלך צור באישה, מטה לבו מאלוהי עמו, ובשמו גם תרצח גם תירש. רק יהושע ורחב⁸⁰ (הסיפור, או נכון יותר—הרמז לסיפור, אינו מקראי) אינם באים בברית-נשואין אלא לאחר שהיא—אשר גמלה חסד עם שליחי ישראל בעודה עובדת את אלילי עירה—באה בברית אלוהי ישראל. הסיפור העתיק על יהודה ותמר (בראשית לח) שונה לגמרי ממחזור סיפורי יעקב ובניו; יהודה שבסיפור זה אינו אותו יהודה הערב לאביו את הקטן בבניו, וגם לא אותו יהודה אשר עליו נאמר 'אתה ידוך אחיך' (מוצאה הנכרי של תמר ודאי וברור, אף כי הכתוב לא פרש בשם עמה ומולדתה⁸¹; האגדה גם מייחסת אותה על משפחת כוהנים גדולים⁸²). הסיפור-האידילי על בועז ורות מפליג בשבחה של המואביה, שבאה בקהל ה' ואמרה: עמך עמי⁸³—נשתמר גם זכר לאהבת איש-כנעני ובת-ישראל: סיפור דינה ושכם (בראשית

לד). מתוך הנוסח השולט שבסיפור—מעשה האונס ונקמת כבוד האחות על-ידי אחיה—מבצבץ נוסח סיפור אהבה ענוגה, 'ותדבק נפשו בדינה בת יעקב ויאהב את הנערה, וידבר על לב הנערה'. בן נשיא-הארץ מבקש את אביו כי 'יקח לו את הילדה הזאת לאשה', ואינו נח ואינו שקט באהבתו, עד אשר אנשי שכם ובית יעקב כורתים ברית (בראשית לד, ג, ד, ו, ח—יב וכו'). כאן, ניתן לשער, שרידי נוסח כנעני של הסיפור המורכב.

לבסוף נזכיר עוד את סיפור בלעם הקוסם והנביא, בו מתארות המסורת הקדומה והאגדה המאוחרת השתדלות שוא של תושבי הארץ הראשונים לשים לאל את שבועת האלהים—להוריש את ארצם לבני ישראל. אין גרעין עצמאי בסיפור. העלילה מצורפת מגורמים אגדיים: האתון מוכיחה את בעליה שתום-העין; האיש שהובא לקוב—מברך; הנביא המכשף נופל בידי מי שעולה עליו ובשם ה' יתאזר: בידי פינחס הקנאי⁸⁴. על סיפור איוב ונושאו התיאולוגי-פילוסופי, אין לדון כעל שריד מסורת עממית.—יש משערים, כי השכבה העתיקה בסיפור היאבקות יעקב עם איש-האלהים, אשר לפיה יכול בן-האדם למלאך (לפי הנוסח המקובל יכול המלאך ליעקב 'ותקע כף ירכו') [בראשית לב, כז, כט; הושע יב, ד—ה]—מוצאה כנעני.

(4) יוון

יג. בספרות יוון מוצא חוקר האגדה תנאים אחרים, וממילא הוא מגיע גם לידי תוצאות אחרות. הספרות היוונית שופעת, אינה שברי לוחות, ואולם—לא נוצרו בה ספרי-עם. על החוקר שומה איפוא ל'תרגם', מלשון המשוררים הקלאסיים ללשון עממית, לאמור למעט במידה מסויימת את דמות היצירה הגאונית כדי להגיע לאבטיפוס האגדי ששימש לה יסוד. זאת ועוד אחרת: האגדה היוונית רובה מיתוסים—אגדות אלים וגיבורים בני-אלים, ועם הפכנו אותם לסיפורי בשר-ודם הם מתערטלים לגמרי. תעודת החוקר היא איפוא משולשת כאן: למנות את המעמדים או הגורמים הסיפוריים אשר במיתולוגיה היוונית; לחזור על תמצית העלילות אשר המשוררים הגדילו לפייט אותן; ולחפש ולמצוא את אוצרות הסיפורים העממיים, אשר 'נחבאו אל הכלים' של האמנות הגבוהה.

באגדות-האלים, אשר סיפורי היוונים הם דוגמה ומופת להן, בנוי סיפור-המעשה על הנחת-יסוד בלתי-מפורשת: האל שוכח לשעה קלה כי הוא כל-יכול, מרגיש רגשי-אנוש וסובל סבלי-אנוש, ורק מתוך כך נוצרת העלילה, שהיא תמיד אנושית, כפי שהוכחנו. הנה אגדת האלה ליטו (לטונה) ואיכרי לוקיה⁸⁵. ליטו, מנשי זיאוס ואמם של התאומים אפולון וארטמיס, נדדה בארץ לוקיה ושני התינוקות עמה וכמעט גוועה בצמא. ביקשה מים מאת אכרים שתלשו קנה-סוף על שפת אגם, אך האכזרים מנעו ממנה את המים, שהם מנת כל האדם כאוויר וכאור, ולא עוד אלא שרפשו ברגליהם את מי האגם. אותה שעה התאוששה האשה, נזכרה בכוחה האלוהי וגזרה עליהם, על קשי-הלב, שיהיו חיים כל ימיהם ב'מרפש רגליהם', בבצה: הם נהפכו לצפרדעים.

סיפור ליטו, שהוא אופייני למיתוס היווני ואחד מסיפורי המופת של מסורת יוון, הוא מן המעטים שנשתמרה בהם עלילה שלימה ומושלמת. מרוב אגדות האלים ובני-האלים ואנשי-השם של היוונים הקדומים נשאר לנו זכר של סיטואציות סיפוריות

עמי התרבות הקדמונים

מסויימות (אשר אמני יוון הנציחו אותן בציור ובפסל), שאינן אלא קטעי עלילה. נביא בזה עשר דוגמאות-הזכרות :

- (א) יסורי טאנטאלוס: אינו שובר רעבונו ואינו מרווה צמאונו לעולם, כי המאכל והמשקה קוסמים לו מרחוק, ומתחמקים מידיו⁸⁶;
- (ב) עונשו של סזיפוס: מוטל עליו לגלגל ולהעלות גוש-סלע ההרה, אך בטרם יגיע לראש ההר יישמט הסלע מידיו ויתגלגל מטה, ועליו להתחיל בעבודתו מחדש, וכן עד לאין קץ⁸⁷;
- (ג) מידת הזוהמה של רפת אַבגיאס המלך: ברפת המכילה שלושת אלפים ראש, הצטבר זבל של שלושים שנה, וכדי לנקותו צריך להזרים לתוכה מי נהר שלם⁸⁸;
- (ד) עולו הכבד של הענק אַטלאס: על שכמו ירבצון השמים וכל צבאם⁸⁹;
- (ה) סוד כוחו הגדול של הענק אַנטיאוס, בן האלה-האדמה: כל עוד העמודנה רגליו על האדמה הוא יונק ממנה אונים, וכשמנצחו מרימו מעל מקור-מחצבתו, הוא נטול-אונים⁹⁰;
- (ו) בנין הלאפירינת מעשה ידי האמן דידאלוס: מערת-תעושים אשר הנכנס לתוכה אינו מוצא עוד מוצא ממנה, ומסתבך והולך בה⁹¹;
- (ז) כנפי-טיסה של אותו דידאלוס ואיקארוס בנו, בהן הם עפים להם אל מעבר למיצר הים⁹²;
- (ח) אמנותו הגדולה של הכנר אַמפיון, אשר לשמע נגינתו הצטרפו אבני-בנין מאלהן והיו לחומה בצורה⁹³;
- (ט) מוצאם של בני-אדם ובנות-אדם מן האבנים, הן עצמותיה של האדמה-האם: דוחקליון ופיררהא, פליטי המבול, זרקו אותן לאחוריהם, ומהן יצאו משפחות בני האדם הקשים העושים כל עבודה קשה⁹⁴;
- (י) שליחות פאנדורה,—אשר מתוך קופסת-הפלאים שלה צמחו כל הרעות, להציף את העולם ואשר בו, חוץ מן התקווה, שסופה ספק רע ספק טוב⁹⁵.

הדוגמאות האלה, שאפשר להוסיף עליהן כהנה וכהנה, הן בחינת ראשי-תיבות של סיפורים, אשר נכתבו ונמסרו במלואם עלילות עלילות, ואולם לחיי-עד לא זכה אלא מעמד, או צירוף ציורי מהם, ומעמד זה או צירוף ציורי זה קשור קשר אמיץ בשמות עצם של גיבורים או של מקומות. לסוג זה שייכים גם רוב סיפורי הגבורה על בני-אֵלים ועל אנשי-שם דגולים של המיתולוגיה היוונית, כגון היראקלס ותיסיאוס, פרסיאוס ואכיליאוס. היראקלס, שגיבורי שלוש עלילות קשורים בו (הוא המית את אַנטיאוס, ניקה את רפתו של אַבגיאס, והענק אטלס קיווה לשוא כי הוא יפרוק עולו מעל צוארו), מוצג לפנינו, כמעט עם פתיחת עלילת גבורתו, כעומד על פרשת דרכים: דמויות שתי נשים,—האחת המסמלת את היצר הטוב, ואחת המסמלת את היצר הרע,—מתנצחות לפניו, והוא בוחר בטוב ומואס ברע⁹⁶. כאן ניתן להמשיך בנקל את הקו: שתי הנשים תהיינה מופיעות בכל תחנה ותחנה של חייו, זו להכביד עליו את גורלו ולהכשילו, וזו לחזקו ולחלצו מן המיצר, ומתוך כך ייהפך הגיבור לסתם אדם שוחר-טוב כל ימיו; ואולם המסורת הסתפקה בפתיחת המשל, ונמצא הדבר קשור בדמות מסויימת.

וכנגד זה אנו מוצאים אגדות, שבהן קובעת בעיקר העלילה, ולפיכך הן יוצאות מכלל המיתולוגיה ומרשותו של הגיבור היחיד המכונה בשמו. לדוגמה נזכיר בזה את סיפור אודיסיאוס ופוליפימוס, אחת הפרשיות העצמיות שבצרור עלילות אודיסיאוס⁹⁷. איש-המידות, בעל העין האחת, שובה את הערום באדם ואת חבריו ואומר לאכלם אחד אחד, ואולם האיש הערום, שהוא כננס נגדו, משפיל לו ומסנוורו, וגם מתחמק עם שרידי

חלק שני: אגדות העמים

נאמניו הכלואים אתו, כשהם צמודים אל גחונם של כבשיו עבותי הצמר. הקטן החכם מכשיל את הגדול, שאין עמו אלא כוחו הגס. אודיסיאוס ופוליפימוס אינם כאן אלא שמות מקריים של טיפוסי בני אדם. הסיפור אינו קשור בגיבוריה הלאומיים של יוון וביוון בכלל אלא בשם בלבד.

יד. הזכרת את אודיסיאוס, אתה נזכר ממילא בהומירוס. נפנה נא איפוא אל הנושאים הגדולים שבשירת יוון הגדולה. נעמיד זו לעומת זו את העלילה האפית-אנושית, את התפרדות בני האדם והתקרבותם, את סבלי התוחלת הממושכת וברכת הסוף הבאה פתאום, — ואת העלילה הדראמתית, עלילת התוגה הגדולה, שמחוללה הוא הגורל, אשר אין מפלט ממנו.

1. אודיסיאוס ופינילוֹפֶה⁹⁸. עלילת-היסוד של האודיסיאה — פגישתה של האשה הנאמנה כעבור עשרים שנות-פירוד עם בעלה, שהיא כבר חשבה אותו למת, ובהרפתקאות אין-קץ הוא זוכה לנצח בקרב הקשה ביותר, עם עצם הגזירה, גזירת הפירוד, — מסתייעת במוטיב-יסוד של התחפשות-התנכרות, המאדירה עוד יותר את שעת ההתוודעות הבלתי-צפויה, גמול יגון אין קץ⁹⁹. אם נעתיק את עלילת היסוד ללשון סיפור, נמצא בהתוודעות זו שלוש תחנות, או דרגות:

(א) ההתוודעות האילמת: הכלב הנאמן מכיר את בעליו כעבור עשרים שנה, ובה בשעה הוא מת;

(ב) התוודעות במסתרים: האומנת הזקנה מכירה את אודיסיאוס בצלקת אשר ברגלו, והוא מצווה אותה לבל תצעק ובל תגלה את הסוד קודם זמנו;

(ג) ההתוודעות המכוונת והגואלת: פושט-היד האלמוני מזכיר למלכה את הסימנים הידועים לשניהם בלבד, והיא מכירה אותו — והיגון נהפך לשמחה.

2. אדיפוס המלך¹⁰⁰. את עלילת הסיפור כפשוטו כבר הערכנו למעלה. כאן נעמוד על העקיבות שבהתפתחות הדברים. האומלל קולל מבטן: הרוג יהרוג את אביו, ואת אמו ישא לאשה; והנסיון של הוריו (שהוזהרו על פסק-דין הגורל בעוד מועד) לבטל את הגזירה, אינו אלא מסייע ביד הגורל: הם התאכזרו על התינוק, ומתוך כך הוא הולך וגדל בלי הכר את הוריו פנים, ובהגיע שעת הפורענות, יעשה את דבר הגזירה — בלי דעת. הטראגדיה של סופוקלס מכפרת רק במידת הנשגב שלה (אם לא נביא בחשבון, כי במחזה השני והשלישי של הטרר-לוגיה זוכה אדיפוס לכפרה שלימה); אבל המוסר-השכל חד-משמעי הוא ואינו יודע רחם: אף כי הסיג האיש את גבול החוק האנושי-אלוהי שלא מדעת, דמו בראשו. וכזה יהיה גם המוסר-השכל של סיפור האגדה; אמנם, ההגיון העממי היה ודאי מייחס עוד לגיבור איזו עבירה מדעת, ורואה בעבירה שלא-מדעת עונש על זו. כזאת עשתה המסורת הנוצרית המאוחרת בייחסה את העבירות, שאדיפוס נכשל בהן, ליהודה איש קריות; כנגד זה אין למצוא כל הצדקה להעברת נושא זה על יהושע בן נון אהוב המסורת. הסיבה היא כאן חיצונית-פלפולית בעלמא.

בין שתי הקצוות האלה — הגורל האנושי אשר דינו מומתק, והגזירה המכה על ראש האדם, ואין מוצא ממנה ואין מפלט — נמנים רוב סיפורי יוון הנצחיים, שבידי המשוררים הועלה הנמשל שבהם, ואנו חוזרים ומעלים את המשל. לדוגמה נביא דמויות חמש נשים, שכל אחת מהן קשורה בעלילה בלתי משתכחת.

1. אנטיגוֹנה (לפי הדרמה של סופוקלס), האשה יראת-האלהים אשר לא תדע יראת-אדם: היא מכסה את גוויית אחיה המת בעפר, כדי לעשות עמו חסד של אמת, בלי שים לב לצו המושל, שאסר על קבורתו — ומתה ב'עבירה' זו. נמשל הסיפור: המוסר השמימי גדול מן החוק הארצי. בתנ"ך נשתמר קטע של סיפור מקביל: ענין רצפה בת איה (שמואל ב כא, י).

עמי התרבות הקדמונים

2. אלקסטיס (לפי הדרמה של אברפידס), האשה הנאמנה לבעלה, ומתה תחתיו. היא אשתו הצעירה של המלך אשר נגזר עליו למות בלא עתה, אך תנאי הותנה כי אם ימצא אדם הנכון למות תחתיו, תיבטל הגזירה. אביו ואמו שבעייהימים אין בנפשם העוז לעזוב את החיים למען בנם, ורעיתו הצעירה בוחרת מרצונה למות תחתיו. נמשל הסיפור: עזה ממוות אהבה. באגדה היהודית נשמרה מקבילה גמורה לעלילת הסיפור: מעשה במלאך המוות וכלתו של ראובן הלביר¹⁰¹.

3. מדיאה (לפי הדרמה של אברפידס), העוזבה המתנקמת בעוזבה. בת-מלך ממוצא זר נפתית על-ידי הגיבור היווני ובוגדת בגללו בעמה ובמולדתה: גונבת את יקר חפצי אביה וממיתה את אחיה, כדי לעכב את האב, הרודף אחרי הבורחים, על ידי מעשה קבורת בנו; ואולם במולדתו נמצא בחיר-לבה חסר-אמונים, בקנאתה היא שמה רעל בשמלת אהובתו, ושוחטת את שני בניה היא שילדה לו. מוסר-השכל: מי שבנה ביתו על דם, סופו שיהרוס אותו בדם. מעשה שחיטת האח הביא על מדיאה קללה, ובמו ידיה שחטה גם את בניה¹⁰².—אחד מגורמי-הלואי של הסיפור: קללה רובצת על נשואי-ערובת של רמי-מעלה ונחותי-דרגה (מדיאה מנוסה גם בחכמת הכישוף, ובחכמתה זו היא גם מתנקמת וגם מתחמקת מכל מעשה נקמה שכנגד). כאן יש להזכיר את הסיפור היהודי-חיצוני על דיהון הירושלמי, שהפר שבועתו לבת-אשמדאי, ובא על עונשו¹⁰³.

4. גי'ובה (על-פי שירת אובידיוס), המתייהרת, ונענשת. גי'ובה מבקשת לעצמה כבוד-אלה, כי ילדה פעמיים שבעה—שבעה בנים ושבע בנות, בעוד אשר פלוגית האלה, אשתו השנייה של ציאוס, רק בן אחד לה ובת אחת; ואולם האלה ובניה שהיא בזה להם, מתנקמים בה, והיא משכלת את י"ד ילדיה כולם. המאושרת באמהות נהפכה לאומללה שבשכולות, ובמכאובה היא מתאבנת כולה, נהפכת לשיש, ממנו נגרים בלי הפוגות זרמי דמעות. המוסר: 'אל יתהלל...', ואולם ביסוד הסיפור רקומים גם מוטיבי-לואי, ביחוד עניין קנאת-נשים, התגאות רבת-הבנים. פרט זה מזכיר את מדרש חנה ופנינה¹⁰⁴, הבנוי על הפסוק: 'עד עקרה ילדה שבעה—ורבת בנים אומללה' (שמואל א ב, ה).

5. תנאים (על-פי נוסח חיצוני¹⁰⁵), האשה הגיבורה, מלכת ה'אמאזונות'. נשים שביות-חרב, בנות עם אומלל שנכרת, מרדו בשוביהן, הרגו אותם, ויסדו להן ממלכת-נשים. אפס הפחדנות הזהירה ואמרה: אין קיום למלכות בלי קשת גיבורים; ואיך תדרוכנה נשים קשת, והשדים יציקו להן... אך שמעה תנאים את הדברים קרעה מעליה בכוח את השד הימני, ובהתעלפה מונתה למלכת-אלופת ה'אמאזונות', אשר ממנה ראו וכן עשו גם הן. וזהו עניין השם: נטולות שד.—בתלמוד התערבו סיפורי אלכסנדר בסיפורי האמאזונות, ומלכותן נזכרה עם הסיפורים עליהן¹⁰⁶.

טו. הדוגמאות הללו, שמלבד האחרונה, החיצונית, לקוחות כולן מתוך הספרות הקלאסית, הן יסודי-משל גדולים, אשר המשוררים התאימו לכל אחד מהם את הנמשל. ואולם גם בשלדם העלילתי הם חיים וקיימים. מוזיאוס, אחד המשוררים המאוחרים, הקדיש אפוס שלם לסיפור הירו וליאנדר¹⁰⁷, אך הנושא—סופם הטראגי של זוג נאהבים—דורש דווקא ריכוז וקיצור קווי העלילה¹⁰⁸.—עם זאת נרשמו גם ביוון בידי סופרים אמנים סיפורי-עם לא מעטים ללא כל כוונה שירית-מחשבתית, כי אם רק כמעשיות שהיו, הראויות להזכרה. המקורות לאלו הם כתבי ההיסטוריונים הקלאסיים או כתבי מאספים מאוחרים, בתוכם גם פלטריסטים כמעט במובן הזמן שלנו. מקום בראש תופס גם כאן אותו הירודוטוס איש האליקארנאסוס, אשר מפיו נמסרו לנו גם סיפורי עמי המזרח העתיקים (מקצתם הובאו למעלה).

נזכיר בזה שמונה סיפורי-עם, מהם מעשים קשורים באישי ההיסטוריה, ומהם נובילות.

חלק שני: אגדות העמים

1. גיגס וקנדאולס, או: מחלל כבוד האשה מות יומת (הירודוטוס)¹⁰⁹. קנדאולס מלך לוד התהלך לפני ידיו גיגס ביפי אשתו, וכדי שהוא, גיגס, יווכח כי אמנם יפה היא האשה מאוד, הביאו אל חדר משכבו, שיראנה בהתפשטה ערומה. האשה לא ידעה על זאת, אולם הרגישה בצאת גיגס מן החדר, והחליטה להתנקם בבעלה מחלל כבודה. ותאמר לגיגס: שתי דרכים לפניך: או הרוג תיהרג מיד או תמית את קנדאולס ותקח אותי לאשה, ומלכת תחתיו. בחר לו גיגס את הדרך השנייה. ארב לידו, הרגו ויירש את אשתו ואת ממלכתו. המאורע מצויין גם בתאריך היסטורי: שנת 716 (גיגס מלך מאז עד שנת 678). המספר מאשים רק את המלך, 'שביקש להראות את יופיה' (כאחשורוש שבמגלת אסתר [אסתר א, יא]; ושתי גם היא יודעת לעמוד על כבודה כמלכת לוד עלומת-השם¹¹⁰), כי גיגס נדחף לעבירה למורת רוחו והכרתו המוסרית¹¹¹.
2. פוליקראטס, או: אשרי אדם מפחד תמיד (הירודוטוס)¹¹². פוליקראטס, מושלי-יחיד של האי סאמוס, הצליח בכל מעשיו, עד שידידו הטוב, אמאזיס מלך מצרים, יעץ לו, לאבד מרצונו את החפץ היקר לו מכל יקר, כדי שהצלחתו לא תהיה מלאה, ולא תעורר קנאת האלים. פוליקראטס זרק את טבעתו לים. ואולם לא עבר עוד שבוע ימים, וטבחיו מצא את הטבעת במעי הדג שהובא למלך במתנה. מששמע הידיד על המקרה הפלאי, ביטל את ידידותו עם פוליקראטס, כי אמר: הצלחתו המלאה היא בעוכריו, ולמה אתעצב בלבי עליו? ואמנם, רע היה סופו של פוליקראטס: הפרסים שבוהו וצלבוהו (התאריך ההיסטורי של מותו: שנת 522 לפסה"נ).—גם הסיפור הזה בא כאן בצורה ממצה ומפותחת מאד¹¹³ ומוסרו עמוק מני ים, ואולם הגורם הפלאי שבו מצוי בפי כל מסורת עממית, לרבות מסורת ישראל¹¹⁴.
3. אריון (הירודוטוס)¹¹⁵. המשורר אריון (חי בשנת 625, בערך, לפסה"נ) חזר מאיטליה למולדתו יוון, ואוצרות רבים אתו. הוא באניה, והמלחים הרעים שביקשו לרשת אותו אילצוהו לקפוץ לים, אך הרשו אותו, לפי בקשתו האחרונה, לשיר את הימנונו לאפולון. והאל זימן לו דולפין, ויקחהו ויביאהו אל מחוז חפצו לפני בוא האניה שמה. בהגיע המלחים-השודדים למקום, הקדים פניהם. ויהי בראותם אותו, ויבהלו מפניו, ויודו על פשעם.—הסיפור מורכב משלושה גורמים, שכל אחד חי מכוחו הוא, ואיחודם אינו הכרחי: הצדיק נחלץ מצרה בכוח בקשתו האחרונה אשר על טיבה-תועלתה לא עמדו מבקשי נפשו; עצמת השיר משפיעה גם על החי, על היצור האלים; שליח ה', המושלך לים, ניצל על-ידי הדג.
4. עגורי איביקוס, או: עוף השמים יוליך את הקול (סואידס)¹¹⁶. ההימניקן איביקוס (חי ב-540 לפסה"נ), משורר החצר של פוליקראטס הנזכר, נרצח על-ידי שודדים בקירבת קורינת, ואת מעשה הנבלה ראתה רק להקת עגורים שטסו אותה שעה מעל לראשי הרוצחים. ובצאת נפשו אמר: העגורים יגידו את מעשה הרצח. לא עבר זמן רב, והרוצחים נודמנו בתיאטרון בקורינת, בתוך קהל רב. אותה שעה שוב חגו עגורים מעל לראשיהם, ובלי משים הפליט האחד: הנה נוקמי דמו של איביקוס! פליטת פה זו הכשילה אותם. הם הוכרחו להודות ברצח, ובאו על עונשם¹¹⁷.—הנושא היה מצוי, כפי שיעיד גם הפסוק המקראי הנזכר (קוהלת י, כ); נשתמר גם נוסח עברי מאוחר של הסיפור¹¹⁸. בימי-הביניים העבירו את העלילה לא אחת לשטח ההתנצחות היהודית-נוצרית: תביעת דם יהודי, שנהרג בסתר, על-ידי החי האלים.
5. בתולות העיר מילטוס, או: כוחה של צניעות (פלוטארכוס)¹¹⁹. בעיר זו שבאסיה הקטנה תקף את הבתולות, כמין מחלה מדבקת, בולמוס ההתאבדות; כל הצעירות כאילו נדברו יחד ונתפשו לתורה מטעה והיו טורפות נפשן בכפן, ולא נמצאה תרופה לדבר. עד שהוצא חוק: כל בתולה שתאבד, לא תובא לקבורה, וגוייתה הערומה תוצג לראווה לכל. הנגע פסק מיד.
6. הארוסה מקורינת (פליגיון)¹²⁰. הצעירה פיליגיון מתה חודשים מספר אחרי נישואיה עם בחיר הוריה, שכפו עליה את הזיווג. אהבת-נפשה היתה קודש לצעיר בן עיר אחרת, שבא פעם להתארח בבית הוריה, והיא מתה באהבה מסותרת זו, שגם אותו צעיר לא ידע עליה. והנה נודמן הצעיר שנית באותו בית. ויהי בחצי הלילה, ותקם מקברה, ותפקדהו בחדר משכבו, ותזדווג עמו; גם נתנה לו טבעתה ונטלה את הטבעת אשר על ידו. כך עשתה שלושה לילות רצופים—עד שאמה הרגישה במעשה הזימה שנעשה באותו חדר, והתפרצה לתוכו בשעת התייחדותם. והנה בתה, שהיא חשבה אותה למתה, מחרפת ומגדפת אותה, ואחר היא

עמי התרבות הקדמונים

נהפכת מיד לגוויה בלי נשמת רוח חיים. פתחו את הקבר, ולא מצאו בו אלא את הטבעת של העלם. והעלם, שנשאר בחיים, התאבד בו במקום. — סיפור־פלא זה, אשר גיתה עיבד אותו לבאלאדה¹²¹, שייך, לפי שורש עלילתו, למחזור סיפורים המצויים אצל כל עם ועם: ברית ראשונה יפה כוחה מכל ברית שלאחריה; כלה או חתן שמתו ללא גאולת אהבתם הראשונה, תובעים את שלהם מן החיים¹²².

7. **אנטיוכוס וסטראטוניקה** (אפיאנוס)¹²³. בהיות סליבקוס, הראשון למלכי סוריה היוונים (280—312 לפסה"נ), בן נ"ח שנה נשא לאשה נערה בת י"ז שנה—סטראטוניקה שמה. ובנו אנטיוכוס (הוא אנטיוכוס הראשון, שמלך אחריו, בשנים 261—280 לפסה"נ) חלה באהבתו לאמור־חורגתו מחלה אנושה. גלה רופא נאמן את אונו המלך את סוד מחלת בנו. ויהי בשמוע המלך את הדבר ויעשה מעשה שלא נשמע כמוהו: כבש יצרו וויתר על אשת־זקונו לטובת בנו. — הנושא העתיק, אהבת הבן (בן־המלך) את אשת אביו (המלכה), המרומז גם בתנ"ך (אהבת אדוניה את אבישג¹²⁴), וחזור בחיים ובהיסטוריה (השווה, למשל, סיפור אהבת דון קארלוס את אלישבע לבית ואלואה, אשת אביו פיליפ השני¹²⁵), מצא כאן פתרון בלתי־משוער, מיוחד לאב ולבן גיבורים¹²⁶.

8. **קומבבוס** (פסיכודולוקיאנוס)¹²⁷. סטראטוניקה, אשת מלך סוריה ששמו לא צויין (אולי היא הנזכרת בסיפור הקודם, ואולי—אחרת), עולה ברגל למקדש האלה כאשר נדרה, ומטעם המלך מלווה אותה איש־סודו קומבבוס, גבר יפה נאד. ומראותו מראש כי אויביו יעלילו עליו שבגד במלך ושכב את המלכה, הוא מסרס את עצמו לפני צאתו עמה לדרך, ואת האבר הכרות הוא שם בקופסה, ומוסר אותה חתומה כאילו היתה קופסת פנינים, לידי המלך שישמור עליה. לכששבו השניים מתאמת חשדו של קומבבוס: מאשימים אותו באותה עבירה; ביקש שיביאו ויפתחו את הקופסה. פרט מאלף: המלכה אמנם התאהבה בו בהיותם בדרך וניסתה לדבר על לבו, וכשהציקה לו—גילה לה את סודו¹²⁸.

רק מקרה הוא הדבר, שסיפורים אלה וכדומה להם לא נאספו בידי אחד מסופרי יוון גופם; ואולם נסיונות לאספם נעשו. נזכיר בזה שם אחד המאספים המאוחרים, קלאודיוס אליאנוס, סופר רומאי (במאה השלישית לסה"נ), שהניח ביוונית 'ספר ההיסטוריות השונות', ובו כחמש מאות קטעי שמועות ועובדות, מעשים ומעשיות. מן הספר 'סיפורים מילזיים' (סיפורים של העיר מילט) של אחד אריסטידס איש מילט (המאה הראשונה לפסה"נ?), לא נשארו אלא קטעים בלבד (על סמך קטעים אלה קוראים החוקרים את הספר בשם 'הדיקאמירון היווני'). רק ספר עממי אחד בלשון היוונית הגיע לידנו. הספר מוקדש כולו לגיבור אחד, אך מורכב פרשיות ומעמדים שונים, והוא 'ספר אלכסנדר הגדול'. ספר זה, שהקדומה שבנוסחותיו השלימות (ביוונית) היא בת המאה השלישית או הרביעית לסה"נ, מיוסד על חומר מימי המלכים לבית תלמי במצרים, ומיוחס לאחד קאליסטינס, תלמידו ושאריו של אריסטו, שליווה את המלך במסעו למזרח, וגם כתב את סיפור המסע הזה, אך נידון למיתה באשמת קשר במלך. ההבדל בין ספר־עם, השייך על־פי עצם טבעו לכל העמים, ובין ספר היסטורי־מקורי יעלה לעינינו לאשורו, אם נשווה רומאן אלכסנדר זה, המיוחס לקאליסטינס (ומוצאו ספק ימי־הקדם וספק ימי־הביניים), לספר 'מסע אלכסנדר' שנכתב בידי אריאנוס (המאה השנייה או השלישית לסה"נ), או לפרשת חיי אלכסנדר, אשר בכלל הביוגרפיות המקבילות של פלוטארכוס. הרומאן העממי של אלכסנדר מוקדון הוליד נוסחאות ועיבודים בלשונות המזרח והמערב, ובכללן גם בעברית¹²⁹. בה במידה שהופעתו ההיסטורית של אלכסנדר מסיימת את דברי ימי יוון והיוונית, מסיים ספר אלכסנדר מוקדון את מחזור סיפורי הפדיה והאגדה אשר בלשון יוון.

חלק שני: אגדות העמים

אגדות המופת, הפזורות ברומאן אלכסנדר, נזכרות בספרנו זה במקומות אחדים. טז. שום סקירה על סיפורי-עם של היוונים לא תהיה שלימה, אם לא ייזכרו בה משלי-השועלים, המיוחסים לאיסופוס (בן המאה הששית לפסה"נ). בעניין מוצא משלי-בעלי-החיים בכלל, והנושאים המצויים שלהם בפרט, לא הכריעו החוקרים, חלקו של מי רב בהם: של המזרח (מבבל ועד הודו) או של המערב; ואולם איסופוס עצמו, שנעשה, בתוקף המסורת היוונית, לאבי מושלי המשלים, בן התרבות היוונית הוא, ואפילו היה בידנו ל'זהות' את ארץ מוצא המשל, לא יכולנו לתת דין בכורה אלא לעם, בו נתפרסם המשל, או לאיש שבשמו הוא קשור.

אמנם איסופוס עצמו, העבד החכם, אינו אלא משל. אין הוא מחבר, שנשתמרו כתביו, או קטעים מכתביו, כי אם אבטיפוס של משל, כלי חפץ לחכמת-המשל, מעין יתד לתלות עליה משל שנינה. ואולם טיבם של מאות הסיפורים הקצרים המיוחסים לו וגם עצם הדבר, שהם מיוחסים לו, מעידים על קדמותם. המשלים הקלאסיים שמיצירתם הגיע לידנו כגון בפריז¹³⁰, חיברו שירי-משל (אבטיפוסים ליצירות לאפונטן, קרילוב, י. ל. גרדון ועוד), והחוקרים סבורים, כי שירי-משל אלה קדמו למשלי-הפרוזה המיוחסים לאיסופוס, לאמור שמשלי-הפרוזה אינם אלא קיצורים של עלילות, אשר המשוררים הלבישו אותן לבוש שירי; אך היא היא הנותנת: המשלים האיסופיים, החסרים כל אמנות מכוונת, וקיצורים הוא ביצורם, הם הם הדוגמה והמופת של סוג ספרותי-עממי זה.

במשלים האיסופיים מדברים ופועלים גם הדומם, הצומח והחי, ואפילו האל בכבודו ובעצמו. הנמשל הוא תמיד האדם ותכונותיו ומידותיו הטובות והרעות, לכן אהב הממשל לעמוד באמצע דרך-ההעברה מחוץ אל חוץ ולהציג במשלו את האדם עצמו—כנגד נחותים ממנו בדרגה, כנגד שווים לו וכנגד הנעלים עליו. הנה האיש שרבץ בחום הצהריים בצל עץ הדולב, ובה בשעה גידף את העץ אשר אינו עושה פרי, והעץ הוכיחו על פניו¹³¹. הנה האיש שאסף בדרכו נחש כמעט קפוא מקור וחיממו בבגדיו, ואך שבו נעורו החיים בגוף נושא-הארס, אמר לנשוך את מטיבו¹³². שם צדק העץ, וכאן צדק האדם; שם הצומח הוא המטיב לזולתו, ותחת תודה הוא נוחל גידופים, וכאן החי משלם רעה תחת טובה. אכן, כל המשלים נאמרו באדם, ומשלי יוון יוכיחו.

המשלים האיסופיים נרשמו בזמן מאוחר, אך עם זאת אנו מוצאים כי לא רק משלי-היוונים, אלא גם רוב משלי העמים המערביים הם גלגוליהם. גם בצורתם הועברו המשלים האיסופיים להרבה לשונות, ובכללן לעברית. יהודי ימי-הביניים קראו את איסופוס בשם אסף, החכם המקראי¹³³. מסביב לאיסופוס גופו נרקמה עלילה עממית¹³⁴, וספר חיי איסופוס, שנרשם בימי-הביניים¹³⁵, נתקבל לספרות העממית של העמים. 'ספר אלכסנדר מוקדון' ו'ספר איסופוס', שני ספרי-עם, אשר יונותם אינה אלא חיצונית-מיוחסת, הם שריד של ספרות-עם יוונית שלא נותר ממנה אלא השם בלבד.

משלים לא-איסופיים הנמצאים בספרות היוונית, יש בהם מכל הדרגות של היצירה המשלית, מפשוטות-ארציות, ועד מורכבות-שמימיות, היאות לחכמת הפילוסופים וגם שמורות בכתבי הפילוסופים. דוגמה לסוג הראשון ישמש לנו משל קצר, הנמנה עם הקדומים ביותר גם לפי זמן רישומו¹³⁶:

עמי התרבות הקדמונים

הירח ביקש את אמו, כי תתפור לו בגד. אמרה לו: 'איך אצלי, ואתה עתים מלא, עתים חסר'. ודוגמה למשל השמימי-פילוסופי היא אגדת ההירמאפְרודיטוֹס, כפי שנמסרה על-ידי אַריסטוֹפָאנס ב'משתה' של אפלטון¹³⁷. שיר-חכמה נעלה זה מוסבר מתוכו גופו. נוסף עליו עוד יצירה פאראבולית, ספק משל ספק מיתוס, שהגיעה לידנו קטעים קטעים. הנה הקטעים בצירופם¹³⁸:

טיריסיאס בן אֶוארס איש תיבי נולד בימי-קדמוֹס. יום אחד התהלך על קיתאירון ההר והגיע אל פרשת שבילים. בנקודת הצטלבות השבילים רבצו שני נחשים, זכר ונקבה ונזדוּגוּ. נטל מקלו והכה בהם, והנקבה מתה. חל בו שינוי-טבע; הוא נהפך לאשה. עברו תשעה ירחים. טיריסיאס האשה הלכה לאותו מקום, והנה—שוב שני נחשים מזדוּגים. הכתה בהם במקל—והמיתה את הזכר. בו ברגע נהפכה לגבר. ויהי בהתווכח פעם ציאוס והירה—תענוגו של מי גדול בהזדוּגות, של האיש או של האשה, ויאמרו: יכריע טיריסיאס, שכן היה גם גבר וגם אשה. העיד טיריסיאס, כי תענוגה של האשה הוא תמיד שלם, ושל הגבר—רק פעם אחת מעשר. הרגיזה תשובתו את מלכת האלים, נגעה בעיניו ועיוורה אותו. וציאוס בירך אותו בכוח שמיעה יתרה, עד שהבין צפצוף העופות; גם העניק לו את סגולת הנביא, גם האריך ימיו. טיריסיאס, החווה שתום-העין, ראה שבעה דורות, גם כשמת לא פסקה נבואתו, כי הוסיף להינבא גם בשאול.

בין שתי קצוות אלה נתון המשל היווני, וגם כל משל. יש שאין צורך בניסוח הנמשל, כי המשל כולל את נמשלו בצורה ברורה ומפורשת; ויש שגם הנמשל הוא כעין משל וחידה.

יו. פרשה מיוחדת ומעין חזרה על כל האמור היא—רשות יהודה-יוון. על השיכבה ההליניסטית שבספרות ישראל וחלקה בספרות העממית של ישראל עוד נעמוד בפרוטרוט; כאן, בשולי תולדות האגדה היוונית, נציין רק את התוצאות הרבות, בתוכן גם מוזרות, של פגישת שתי התרבויות הקדומות, אשר יש והתאחדו, יש והתפרדו, יש והקבילו זו לזו, ויש וסתרו זו את זו.

סיפורי המלכים בספרי ההיסטוריה של יוסיפוס כאילו קרובים קירבה משפחתית למופתי הירודוטוס. יוסיפוס אינו מבחין ואינו מפלה בין דם לדם: בסיפור אַרכילאוס וגלאפירה, למשל, אין הבדל מפורש בין גורל שניהם; חלומות רעים מבשרים אותם את דבר אחריתם הממשמשת ובאה, ושניהם מתים בעוונם, אם אמנם שונים הם בגזע ובדת. סיפורי מלכים אלה (הורדוס ומרים, אגריפס והינשוף, וכיוצא בהם) שייכים איפוא לספרות יוון לא פחות מאשר לספרות ישראל.

כנגד זה שייכים הדי התנצחות אלהי יוון והאל האחד-יחיד של היהדות רק לספרות ישראל. דוגמא למופת הוא עניין היהודי משולם, חייל רובה-קשת בצבאות אלכסנדר, שיוסף בן מתתיהו מוֹסֵרוֹ מפי הסופר היקאטיאוס^{139, 140}:

כאשר ירדתי אל הים האדום יצאו אתנו רוכבים לשלחנו, ובתוכם נמצא גם איש יהודי ושמו משולם. והוא אמיץ-לב וכביר-רוח, וכל היוונים והלועזים אשר אתנו הודו כי הוא הטוב שבכל רובי הקשת. ולעת אשר נמצאו האנשים הרבים האלה במסע, הביט מנחש אחד במעוף הציפרים וציווה את כל הנוסעים לעמוד על מקומם. והאיש הזה (משולם) שאל אותם למה הם מתמהמהים. וכאשר הראה לו המנחש את הציפור ואמר כי הכל חייבים לעמוד כל העת אשר לא תמוש ממקומה, ואם תפרח הציפור ותעוף אל עבר פניה, עליהם ללכת לפנים, ואולם אם תעוף לאחור—גם עליהם לשוב לאחור, לא ענה האיש דבר, רק הוציא את קשתו ודרך אותה וקלע אל הציפור והמיתה. המנחש ועוד אנשים רבים קצפו עליו מאד וקיללוהו, אך הוא קרא

חלק שני: אגדות העמים

אליהם: למה תהולו, אומללים! ואחרי זאת לקח את הציפור בידו ואמר: הן הציפור הזאת לא ידעה כי עליה להציל את נפשה, ואיך תעוץ לנו עצה נכונה בדבר מסענו? הן אילו יכלה לדעת עתידות לא באה אל המקום הזה ביראתה את משולם היהודי פן יורה בה חץ וימיתנה!

הסיפור נמסר לנו בלשון יוון (וגם מיוחס לסופר יווני-אלילי, אשר יוסיפוס מביא דבריו לאישור אמת אמונתו), אף-על-פי-כן הוא יהודי לפי רוח ועצם מעצמי האגדה התעמו-לתית-אפולוגטית אשר מקורה המקרא (סיפורי אליהו וכוהני הבעל, דניאל ועובדי האלילים, שנזכרו לעיל).

שרשים אפולוגטיים אנו רואים גם בשאיפה ל'יהוד' את גיבורי הרוח של יוון. לפי אגדה יהודית קיבל פיתאגורס מיחזקאל¹⁴¹, סוקרטס—מאסף ואחיתופל¹⁴², ואפלטון, אם לא קיבל מירמיהו, הודה בו¹⁴³. אריסטו הודה ביתרון התורה על הפילוסופיה¹⁴⁴, ויש אומרים גם שהיה ממוצא בנימין בן יעקב¹⁴⁵. אלכסנדר הגדול מל את בשרו אך הסתיר את הדבר מצבאו¹⁴⁶. אגדת-המופת הקדומה מסוג זה: אלכסנדר כרע ברך לפני הכהן הגדול והשתחוה במקדש¹⁴⁷. אך עם היות האגדות האלה נמנות עם מסורת ישראל, הן עשויות גם להכניס מיפיותו של יפת לאהלי שם, וזו מידת-יפת שלהן. בשלל אגדות יוון וסיפוריה העממיים אנו מוצאים נושאים הקרובים עד כדי הזדהות לנושאים יהודיים. כאן נקבע רק את עצם דבר ההקבלה, בלי שאול מהו ה'משפיע' ומה ה'מושפע':

1. מקבילה לתנ"ך: כדוגמת הסיפור על דויד המלך, שלא אבה לשתות את המים אשר שאבו לו גיבוריו, 'בנפשותם' (שמואל ב כג, יד—יז), מסופר על אלכסנדר מוקדון: הוא לא נגע ביערת-דבש, שהמציאו לו חייליו, אף הם 'בנפשותם'—באמרו כי רעבים הם כמותו¹⁴⁸.
2. מקבילה למדרש: לאגדת חכמתו של התינוק משה, אשר שם את כתר פרעה על ראשו מדעת, ורק המלאך מגינו הכריחו לנהוג כחסרת-בונה, למען לא יסוף בגזירה¹⁴⁹—מקביל סיפור מובא אצל אליאנוס: ילד אחד נתפש ברגע שהרים עלה של זהב, אשר נפל מתוך זר האלה ארטמיס. הילד הובא למשפט. שמו השופטים לפניו צעצועים וקוביות, ולצידם אותו עלה; הושיט ידו לקחת את הזהב. מצאוהו איפוא אשם בגניבה במקדש, והוציאוהו להורג על אף גילו הרך¹⁵⁰.
3. מקבילה לסיפור-עם. בין המשלים החיצוניים המיוחסים לאיסופוס נמצא מעשה באשת אחד שיפור, אשר העבירה את בעלה, בהיותו שפור, לתא שמירת הגוזיות הנוערות לקבורה. היא אמרה כי בהתעוררו יבהל, וישוב לדרך הטובה. ואולם כשהתעורר לא נבהל כלל, ושאלתו הראשונה היתה (כי אמנם חשב שהוא כבר בעולם האמת): הבו משקה!¹⁵¹—הסיפור העברי, 'השיכור ובניו'¹⁵² משתמש בהיתוליה הזאת לחיזוק מצוות כיבוד-אב.

(4) רמא

ית. גם ברומא, יורשת שניצחה את יוון בחיל ובכוח, ונוצחה על ידה ברוח, לא נוצרו ספרי-עם, והחוקר, הרוצה להכיר את האגדות ואת הסיפורים ואת המשלים שלה, אינו מוצאם אלא בתוך מכמני הספרות והשירה. ואולם לאחר שהוא מוצא אותם ומצרפם הוא רואה, כי כשירה האמנותית ברומא כן גם העממית רובה ככולה היא המשך של הקודמת לה, ובעצם יש לזקוף אותה על חשבון יצירת היוונים. מטעם זה אנו אומרים להסתפק כאן בהשקפה כללית.

המשוררים הרומאים הגדולים נתנו ביטוי קלאסי גם לנושאים לאומיים, גם לאגדות דתיות. גולת הכותרת של שירת האניאידה היא: פרשת אהבת דידו, מלכת קרתא-

עמי התרבות הקדמונים

חדשה, אל אניאס¹⁵³. סיפור אהבתו של אניאס אל לאוניה בת מלך לאטיום, מלחמתו עליה ובריתו אתה¹⁵⁴, הוא אחת המסורות על מוצא רומא ויסודה, וכזאת היא מופיעה גם בגילגולה העברי¹⁵⁵. אוֹבִידִיוֹס המְשׁוֹרֵר כבר הוזכר למעלה כמעבד צפונות יווניות (אגדת ליטו, משל ניוֹפֶה) וגם בבליות (פירמוש ותישבה). ואמנם גם השם היווני של ספרו 'מיתאמורפוזיס' (= תמורות), מעיד על מוצא נושאו. בזה נזכיר את סיפור־המופת שלו, אגדת 'פילימון ובאוקיס', זוג זקנים בפריגיה, שהיו מכניסי־אורחים ויראי־אלהים יחידים במקומם, והאלים הטובים ברכום, כי יסתלקו שניהם מן העולם בשעה אחת, ולא ייפרדו גם במותם¹⁵⁶. הממשל פִּידְרוֹס עיבד את מיטב המשלים האיסופיים בצורת שירי־משל, ובזאת שמר על נושאים רבים. בין שיריו הידועים: 'העורב והשועל' (החונף נלכד בפחו)¹⁵⁷, 'השועל והחסידה' (מידה כנגד מידה)¹⁵⁸, 'התרנגולת והמרגניתא' (אין חפץ־היקר חשוב אלא בעיני מי שיודע להעריכו)¹⁵⁹, 'הגבר ושתי החוזרות אחריו, הצעירה והזקנה' (קרח מכאן ומכאן)¹⁶⁰. המספר אפוליאוס הכניס לתוך הרומאן הסאטירי שלו, 'חמור־הזהב', בדיה־אליגוריה פיוטית, אגדת 'אמור ופסיכה', החשובה גם כצירוף של עלילה ראשית (היפה בבנות האדם נשואה לבן־אלמוות, הוא אֶל־האהבה; הוא בא אליה כשהוא רואה ואינו נראה, ותנאי התנה עמה שלא תתבונן בדמותו לעולם) עם מוטיבים צדדיים (קנאת שתי אחיותיה, הרוצות להרוס את אושרה, וכמעט מצליחות בדבר, אך לבסוף הן נלכדות בפח טמנו לה; קנאת אִם הבעל, היא אֶלֶת האהבה עצמה, המתאכזרת על כלתה וכמעט משמידה אותה, אך לבסוף היא נשמעת לצו הצדק, הגדול מכוחה), והמשותפים לכל סיפורי אגדות באשר הם.

בכתביהם של ההיסטוריונים הרומאים ושל סופרים רומאים אחרים, אנו מוצאים הרבה דברי מופת, מהם מההיסטוריה הלאומית, מהם מדברי ימי העמים שנכנעו לרומא. שני מקרים־משלים מתוך ההיסטוריה הסיציליאנית—מעשה ערבון הידיד, או 'דמון ופינתיאס'¹⁶¹ ומשל הסכנה הנשקפת לכל מושל ושליט, או 'חרב דאמוקלס'¹⁶²—נמסרו לנו בכתבי קיקרון¹⁶³. יש שהמעמד ההיסטורי כשהוא לעצמו נעשה מופת לדורות: הנה מעשה הגיבור קוריולאנוס, אשר העם הגלה אותו, והוא התקשר עם אויבי המדינה, וכבר עמד להרוס את קנו, אך נענה לתחנוני אשתו ואמו וכבש את יצר הנקמה¹⁶⁴. בפרשת קוריולאנוס קשור גם אחד המשלים הקדומים ביותר: עם יציאת בני העם את רומא, אשר אציליה (בתוכם גם קוריולאנוס), התאכזרו עליהם, משל להם מניניוס אַגְרִיפּס את משל הריב בין הבטן ובין אברי הגוף, כדי לעורר בהם את ההכרה, כי קיים קשר בל־ינתק בין האצילים ובין גורל בני־העם.

אחד הסיפורים העצמאיים הקשורים בדברי ימי רומא הקיסרית נשתמר במקור יהודי־יווני, בכתבי יוסיפוס: מעשה שהיה בימי הקיסר טיבריוס באשת איש צנועה, אשר מאהב פתה אותה בהתחפשו כאל¹⁶⁵. סיפור־אב למחזור ליגנדות על קדושים שניצלו בדרך בלתי־צפויה מיד רודפיהם, הוא מעשה 'אַנְדְּרוֹקְלֶס והאריה', המסופר על רקע ארצי־אלילי: הגיבור הוציא קוץ מרגל אריה; וכשנדון, לאחר שנים, למיתה משונה, להיות טרף לשני אריות בקירקס, היה שם אותו אריה, ולא פגע בו¹⁶⁶. והנה דרשת חז"ל: 'אמר ה' מבשן אשיב (תהלים סח, כג)—אשיב מבין שיני אריה'¹⁶⁷, ששימשה לילג יסוד לבאלאדה לאומית על גורל שבויי ירושלים ברומא¹⁶⁸.

חלק שני: אגדות העמים

הלטינית נעשתה, בתוקף ההתפתחות ההיסטורית, שפתה של הכנסיה הנוצרית-קתולית. כאן נועדה לסיפור העממי מיסודם של העמים העתיקים בכלל ובגלגולו הרומאי בפרט, התפתחות חדשה, חידוש-פנים. הפרשה הרומאית משמשת איפוא גם גשר בין שתי הרשויות, גם ציון הקו המפסיק ביניהן.

יט. האופייני לכל סיפורי-העם של העמים העתיקים-אליליים (מצרים ובבל מכאן, יוון ורומא מכאן) הוא: יתרון המעשה על המדרש, קדימת ההווה לרעיון, נתינת זכות-בכורה מוחלטת למהלך הטבע ולקורות ההיסטוריה. תעתועי הגורל והמזל או רצונם-גזירתם של העליונים—הם עניין שני במעלה בסיפורים אלה. רוב המעשים מובאים בהם כפי שהם במציאות, בלתי-מועתקים ללשון משל ומוסר, לכן גם יאה להם לשון-הטבע, המדברת מאז ומעולם על 'ערומים ולא יתבוששו'. כללו של דבר: הסוג הסיפורי המצוי ביותר אצל העמים העתיקים והאופייני להם ביותר—הוא ה'מעשה שהיה' הראוי לשמש למופת, האפסימפלום בלע"ז. ולא מקרה הוא, שרוב מעשי-המופת של עמים אלה, הם פרטים מהימנים מחיי האיש הדגול או מתיחשים על גיבורים היסטוריים. 'עוקצו' של כל סיפור מעין זה הוא הדבר שקרה לו לאיש, או המעשה שעשה ברגע מכריע. דוגמה תשמש לנו עלילת שני האחים הנזכרת למעלה כפי שנכתבה על הפפירוס המצרי: הצעיר באחים אינו סומך על האל מושיעו, שיצר את הנהר המפריד בינו ובין רודפו, וכדי להוכיח לזה שהותעה בדברי שקר הוא עומד וחובל בגופו. כיוצא בזה בסיפור אדיפוס: המספר אינו מוצא מרגוע לנפשו ולנפש שומעו אלא לאחר שהאומלל, האשם 'ללא עוול בכפיו', מסנוור את עיניו; גזר-הדין שהוכרז עליו לפני לידתו, והטיהור הכוהני שיזכה בו באחרית ימיו,—אינם מספיקים כדי 'לרחוץ בנקיון כפיו'.

העמים העתיקים הכניסו לאוצר היצירה העממית את המופת, את סיפור המעשים והמקרים, הפעולות והקורות, אשר יקר סגולתם בעצם עלילתם המציאותית-טבעית.

פרק שני : עמי המזרח

א. סיפורי-העם של העמים-המזרחיים—שני סימנים מובהקים להם : א) רובם ככולם ספרות, סיפורים-שבכתב, שברבים מהם היתה גם יד אמנים לשפרם וללטשם, וכינוסם באוספים קלאסיים אף הוא פרי עריכה מחושבת ומתוקנת ואחידת-הצורה. יתר-על-כן : אוספים אלה הם מיטב היצירה הספרותית בכלל של רוב העמים הללו ועיקר תרומתם לספרות העולם; ב) ברובם משמשים הריאלי והדמיוני בערבוביה, ואינם סותרים זה את זה כל עיקר. ביחוד מתבלט הדבר ביצירות שתי הקצוות של הגוש המזרחי—הסינית מכאן והערבית מכאן; ואולם אצל הסינים נולד וניזון אופי זה של תיאור מתוך בינה בחיים, והריאליזם אשר בסיפורי הערבים אינו אלא מציאות החיים כמות שהיא. אין כעמי המזרח לשפע וליצירה בשדה הסיפור העממי. דומה, כי מעשרת הקבים מעשיות ומשלים שירדו לעולם נטלו עמי המזרח תשעה. כמעט כל נושא אגדי ומשלי נמצא כנגדו אצל עמים אלו. מכאן היסוד להשערה של גדולי החוקרים, כי עריסת הסיפור האגדי בכלל, מקור ומוצא כל העלילות העממיות היא הודו או סין. ואמנם האוסף הכל-יכיל המשמש לכל העולם אב-טיפוס של ספר מעשים ומעשיות—'אלף לילה ולילה'—מן המזרח הוא; בו השתפכו כל זרמי הבדיה המזרחית, והיו לים אחד.

(1) סין

ב. סיפוריהם העממיים של הסינים הם בכלל אותה תרבות מושלמת וסגורה, הדומה כאילו יצאה מתוקנת מידי יוצריה הראשונים, ואין עומק כעומקה, ואין חכמת אלהים ואדם כחכמתה, ואין ידיעת-חיים כידיעתה. כל זה נאמר על סמך תרגומים, בחלקם מעשה ידי הדיוטות, ועל פי רוב מסורות שהגיעו אלינו מכלי שני או שלישי; כל הסימנים מעידים, כי המקור עמוק מהשיגו—תכלית הדעת, וגם תכלית השלמות.

מן הים הזה, הגדור חומה מסביב, לא הגיעו אלינו אלא טיפין, וגם הללו נבחרו על ידי חוקרים ותיירים לפי טעמים ולפי כוח תפיסתם הם. אכן, יצירות אבות הפילוסופיה הסינית תורגמו במלואן, והתרגומים מוסמכים ומוסכמים, ואת המפורסם שבמשוררי סין, ליי-טי-פו, אפשר להכיר, או לנחש עליו, מתוך קומץ שירים שלו שתורגמו תרגומים נאמנים ותרגומים חפשיים לכל הלשונות; ואולם מספרות הסיפורים, רובה של מחברים אשר שמם לא נמסר, אין בידנו עד עתה אלא ליקוט ארעי ואם גם נערוך מבחר פניניו לא יהיה לפנינו אלא רמז בלבד.

הסיפורים הסיניים הידועים במערב (בתרגומים ובעיבודים באנגלית, בצרפתית, בגרמנית) שייכים כמעט כולם לסוג סיפורי משוכלל, ומן הנהוג לקרוא להם נובילות. יש להבחין בהם בין העלילה, במידה שהיא עממית, ובין הצורה האמנותית, הנמדדת לפי כללים אמנותיים. ואולם בעצם הדבר יש לקרוא לסיפורים אלה רומנים, כי המשותף לרובם הוא : תיאור חיי הגיבורים מתחילתם עד סופם.

הסיפורים הסיניים המעטים שנמסרו לנו ללא עיבוד אמנותי מלא אין בהם, בעצם,

חלק שני: אגדות העמים

סימנים לאומיים, גזעיים או דתיים, מיוחדים. הנה סיפור-המופת שנושאו 'כיבוד-אב', וגורמיו מהבדיה העממית: איש עני מצא באדמה חבית מוקסמת. בשפשפו אותה והמברשת נשמטה מידו ותפול לתוכה, היתה לאוצר מתגבר של מברשות. נעשה האיש סוחר מברשות. יום אחד נפל זהוב לתוך החבית, ותהי למקור לא אכזב של זהב. אילץ האיש את סבו הישיש 'לשאוב' בלי הפוגות מתוך המקור השופע; עבד הזקן עד שעזבוהו כוחותיו, ויפול לתוך החבית... 'אותה שעה מלאה החבית זקנים מתים, והאיש הרע היה עליו להביא אותם לקבורה ולהוציא על זאת את כל השקלים שצבר. ומשאפס כספו נשברה החבית'¹. — גם המוסר של הסיפור, וגם גורמיו הפנימיים (תאוות הכסף שתקפה את העני לשעבר וכפיית-הטובה שלו; הזהב מקלקל את בעליו, ויש לו מנה רוצה מאתים) והדמיוניים (מעייין מתגבר של זהב) מצויים גם בסיפורי אגדה אחרים ואולם העוקץ, העונש המיוחד, שבא על האיש מתוך עצם מקור עשרו ואשרו, ובעקיבות אכזרית, — אין דומה לו בספרות העמים. נראה, כי כאן נתון לנו הטיפוסי, האופייני והמצוי. ואולם קו אחד, ואפילו בולט ביותר, אין בו כדי ליחד את הסיפור ייחוד לאומי גמור.

הסיפור הסיני המפורסם ביותר, המקובל כאב לכל הנוסחאות השונות שלו בספרויות המערביות הוא — סיפור האלמנה הבוגדת. כנגד זה אין סיפור האלמנה הנאמנה, הטיפוסי כמוהו, מפורסם ביותר. נביא בזה את שניהם בקיצורם.

1. שומרת אמונים². בת שש-עשרה השיאוה אבותיה, ובעצם שנת נשואיה נתאלמנה. מיאנה להתחתן שנית, ולא היתה עוד לאיש כל ימיה. מתחת לג סוכת-התבודדותה היו מקננות סנוניות זוגות זוגות ושומרות את עת בואה. שנה אחת חזרה סנונית אחת בגפה, כי בן-זוגה מת. קשרה האשה חוט שני ברגל הגלמודה למעץ הכירה. וראה זה פלא: גם הסנונית ההיא לא התייחדה עוד עם זכר. שנה שנה חזרו הזוגות לקיניהן, והיא — גלמודה. ראתה האלמנה ואמרה: אין חליפין לאלוף-הנעורים.

2. האלמנה הבוגדת³. לא-דזי ההוגה מצא בבית-עלמין אשה אלמנה עומדת על-יד קברו הרענן של בעלה ומנפנפת במניפתה על פני אדמתו הרטובה עדיין. כי הנפטר ציווה עליה שלא תהיה לאיש, עד אשר תתיבש אדמת קברו... שמע הפילוסוף מפיה את סוד התנהגותה, לחש לחישה על האדמה הרטובה, ונתייבשה מיד. הודתה לו האשה...

הסיפור הראשון אינו טעון ביאור, והוא גם אחת הדוגמאות הטהורות ביותר לסוג ה'מעשה שהיה ומוסרו אתו', שאינו מסתייע בשום גורם שלמעלה מן הטבע ומחוץ למציאות — פלא המציאות עצמו מדבר מתוכו אל לבנו. גם גוף סיפור האלמנה הבוגדת אינו יוצא מכלל הריאליזם, והמספר מוסר מתוך שוויון-נפש גמור (שלא נמצא דוגמתו בנוסחאות המערביות של הסיפור) את דבר הבגידה ומתאר אותה בתמימות ההולמת את תמימות הרגשתה המושחתת של האשה. ואם אמנם המספר אינו מצדיק את האשה הצדקה כלשהי הוא חדור הכרה ברורה, כי 'כאלה הם החיים', וכל משפט שאתה שופט אותה אשה לא יתקן את המעוות. בעמדה זו, העמוקה גם מן הרחמים, ומכ"ש — מן הדין, מתגלה אותו חשבון-עולם, שבעצם הדבר אינו אלא השקפה, ואין בו משום חשבון כלל.

ג. אחד מספרי המופת בספרות הסיפורית-אלמונית של הסינים, שיש בו כדי לשמש דוגמה לכל הספרות הזאת במידה שהיא ידועה לנו — הוא הספר קין-קיי-קוואן (= המופתים חדשים גם ישנים), שנערך באמצע המאה ה-19. הספר כולל ארבעים סיפורים, רובם 'רומאנים'. מעשה האלמנה הבוגדת, 'האלמנה הסינית', הוא סיפור-

לוואי ברומאן העשרים של האוסף. ללשונות המערב תורגמו כשלושה-רבעים מן הספר, ורובם לצרפתית. לא בכל סיפור מכריעה העלילה; יש סיפור שפרטי התיאור המשעשעים הם המכריעים בו, יש—שהחומר, המגלה טפחים בחינוך, בפולחן, במשטר של סין, בתרבותה הכללית, הוא המפתיע. יש סיפור שהוא היסטוריה משולבת דברי אגדה, ויש שהעיקר בו—עיצוב הטראגדיה של החיים כמו שהם. ואולם העלילות עצמן, אותן לא ישכה הקורא לעולם, ואפילו יטושטש בו זכר פרטי התיאור הלוקח לב—קשורות ודבוקות בגיבורים בעלי תכונות בלתי-מצויות, שפרצו את גדר הרגיל, זה בגאווה וזה ברחמיו, זה בנאמנותו וזה באהבתו.

1. המשורר. בעצם אין זה סיפור אחד כי אם צרור סיפורים על חיי ליי-טי-פו בן-האלמוות. הוא נכשל בבחינות ממשלתיות, כי שני הממונים על הבחינה לא טרחו לקרוא את חיבורו (רק לבני עשירים הנותנים שוחד בזהב מלא, הם מקדישים תשומת לב); ואולם בשעה שלקיסרות נשקפה סכנה נמצאו כל הפקידים, ובתוכם גם שני הבוחנים עצמם, מכזיבים, ורק הוא, ליי-טי-פו, הציל אותה על-ידי פיענוח מכתב-סתרים שנשלח אל הקיסר מידי אויב מתחכם; עטרוהו כבוד והדר, ומתנגדיו הושפלו ויהיו לו למשרתים. על סיפור עלייתו של המשורר לגדולה, רומאן גמור המצורף פרטים ריאליסטיים (כל עניין הבחינות ופירוטו הסיפורי) וגורמים אגדיים (האיש שלא רצו להכיר בו, מצא את הפתרון⁴; המוחזק גדול, הורד מכבודו והחכם באמת יירש מקומו⁵), מוסיף המספר את הליגנדה על מותו: המשורר נסע מסע-שעשועים בספינה עוברת נהרים, והנה תנינים, שלוחי עליון, לקחוהו אתם; חבריו ראוהו רכוב על תנין⁶, מתרחק, ועולה ונעלם בענני השמים.

2. אוהב-הפרחים. גנן ישיש היה דואג לפרחים דאגת-אב ותובע עלבונם מידי כל המזלזלים בהם: לא אחת הוציא פרחים מידי תולשיהם, ושתלם בגינתו. והנה נתמנה על אותו החבל פקיד רשע. היה מתעלל בגנן הישיש ועושה שמות בגינתו. נהפכו הפרחים לילדות, אשר כוחות עליונים להן, ונקמו את נקמתם מרודפם. הרשע הומת, והצדיק הוחזר לגינתו, אשר יופיה חודש כקדם. מאז פרש הגנן הטוב כליל מהאנשים, ולא היה גיזון אלא מגשר הפרחים. והנה חודשו נעוריו, ולסוף נלקח לשמים, לחיות בהם חייעד כשומר פרחים.

3. נפש תחת נפש. שני תלמידי-חכמים עניים יצאו ממחוזם הנידח לדרך ארוכה, כדי להצטיין בעיני הקיסר ולשאת חן לפניו. והימים ימי החורף הקשים, ומשהגיעו למחצית הדרך והקור נתעצם, הכירו לדעת כי בגדי שניהם אין בהם אלא כדי להגן על אחד מפני הקור, ושארית צידתם תספיק בקושי לאחד. ויתר החלש מרצונו הטוב על המזון והבגד לטובת חברו, ויגווע וימות⁷, והידיד עשה את הדרך בכוח הצידה והבגד של המת, עלה לגדולה ולכבוד והיה חולק כבוד גם לידידו המת. אך סמוך לקברו של זה נקבר קודם שודד, וצילורוחו של האכזר היה מציק לילה לילה לרוחו של החכם הטוב. סיפר המת את מצוקתו לידיד-נפשו החי, והלה—המית את עצמו, צירף רוחו לרוחו, ושניהם יחד התגברו על רוח השודד והרסו את קברו... גם בסיפור הזה, כמו בשניים הקודמים, בוטל לחלוטין הגבול בין עולם המציאות ובין עולם הדמיון, מחציתו הראשונה הריאלית מסופרת בריאליות מלאה, עד שגם הסיום, הקשור באמונות ודעות של הסינים ובמושגיהם על העולם הבא, נראה כעצם מעצמי ההווה. שני הידידים נתנו איש את נפשו למען חברו, ומסירת הנפש של השני, לשם מטרה מופשטת-דמיונית, היא עוד גדולה מזו של הראשון, שהיתה לשם מטרה מוחשית. הגורמים כשהם לעצמם, גם המציאותיים וגם הדמיוניים⁸, ידועים בסיפורי אגדה.

4. חוטב-העצים. אחד השרים הגבוהים של הקיסר ערך לו מסע-שעשועים באניה, על פני נהר, בחבל רחוק מאדם העיר. שריו בבדידות גמורה, התחיל מנגן בכינור ופתאום פקע מיתר בכינור. השר המלומד והמנוסה ראה בזה אות כי על החוף נמצא אדם המיטיב נגן ממנו. התחילו משרתיו תרים בשדות, ומצאו חוטב-עצים עני וירוד. אך השר ידע בחכמתו כי לא כמראהו הוא האיש. ואמנם משנפגש עמו ותהה על קנקנו, מצא כי הוא יודע ספר ושיר כאחד המעטים בדור; לא זו ממנו עד שכרת עמו ברית-ידידות, ברית-אחים. אחר חזר בן-הכרך

הלך שני: אגדות העמים

אל הבירה, חוטב־העצים נשאר בכפרו. לתקופת השנה יצא השר לבקר את איש בריתו, כי תקפוהו געגועים עליו. אך בן הכפר חלה בינתיים וימת. שבר השר את כינורו על קבר היקר בידידיו, על קבר האיש ש'הכירו בהד', ולא מצא לו תנחומים כל ימיו.—סיפור זה, אשר עם היותו כולו 'רוחניות', אין הוא סותר את 'המציאות הממשית', יש בו משום ציון האופי של התרבות הסינית: אות דק מן הדק זה—גלי הקול, הדי הצליל—בו תכיר נפש אדם מרחוק נפש קרובה לה, הוא גם אות וסימן לדקותה של תרבות מזרחית רחוקה זו.

5. תיבת־הפנינים. זהו סיפור־המופת שבקובץ: רומאן אהבה בין סטודנט אחד פוחז ובין צעירה יקרת־לב שישבה בקובה של זונות. משביזבו עליה את כל כספו, מלטה נפשה מצפרני בעלת הקובה, ושניהם חתרו להגיע למחוז מגורי אביו, אשר לא ראה אותו פנים ימים רבים. הם באניה, ובחור אחד התאהב בצעירה, והציע לאהובה כסף רב תמורתה; העני מדעת, אשר כל הזמן היה מהסס בלבו להכניס לבית־אביו המיוחס כלה בת־'עבר' כזה, הסכים למכרה. משנודע לצעירה דבר שפלות נפשו של אהובה, עמדה והוציאה מתוך חפציה את אשר הסתירה ממנו עד עתה: תיבה מלאה פנינים, אוצר מלכים, שאמרה למסרו לידו עם התחילם לבנות את ביתם; ניצבה על ירך האניה, ולעיני ה'קונה' וה'מוכר' זרקה את כל יקרותיה לים, ואחר קפצה וטבעה במצולות.—סיפור זה הוא הגדול בסיפורי האוסף. המספר האלמוני תיאר את החיים העירוניים תיאור ריאליסטי רחב, את פרטי המשא־והמתן בין המוכר והקונה מסר בצורה דראמטית, ואת דמות הגיבורה, היפה והנאמנה בנשים, אשר חיי ההפקרות לא יכלו לנפשה הטהורה, פאר בכל יופי של שיר. עם זאת מוסיפה העלילה להיות עממית: אינה מורכבת, ואת קווי הפשוטים אתה מוסר על נקלה במלים ספורות. הגורם: טוב־לבה, נאמנותה ואצילות רוחה של המופקרת, לכאורה, מביישים את בני־הטובים—מצוי כמוטיב גם בספרות האמנותית⁹, ועניין האוצר המתגלה במפתיע הוא מוטיב שגור בבדיה (אף המספר הריאליסטי לא ידע להסביר די הצורך את מציאותו של האוצר הגנוז: נערה שיש בידה אוצר, כיצד נעשתה שפחה נרצעת לבעלת קובה של זונות?). ואולם, חשוב מן העלילה סוף־דברו של המספר, בו מובעת השקפת בני־עמו. המספר דן את הנפשות הפועלות בסיפורו לחובה, ואולם אין הוא מרבה מלים על אפסותם ונבלותם של הבחורים, של המוכר אהובתו בכסף ושל הקונה לו אהובה בכסף. הוא תמה בעיקר עליה, על הגיבורה. מה נוכל להגיד עליה, הוא שואל בצער, שהיתה מחוננת יפי הגוף ויפי הלב, ולא היתה כמות בכל העולם—ולקתה בעוורון עד אשר לא ראתה, כי בחיר־לבה הוא כלי ריק ופסול. חצי ביקורתו שלוחים איפוא בעיקר בנערה החפה מפשע, בקרבן, במרומה: ראה, החיים עצמם פגומים. האהבה אינה אלא ענן עובר, צל חולף. החכם באדם נתפס לאוילות, ואין מוצא; טהור־הלב נתפס לתאוות־שוא, ואין מציל.

סיפורי ה'קין־קו־קי־קואן' נמסרו בצורה אמנותית, ואולם ניתן לנו לחשוף מהם את העלילה העממית בטהרתה. רוחם ונשמתם של הסיפורים הוא בדרך כלל—המוסר־השכל הפילוסופי. מתוך אוספי הסיפורים הסיניים זכה במערב לפירסום גדול גם ה'ליא־או־צ'אי־צ'יה' (סיפורים מוזרים מתוך חדר ההתייחדות והלימוד), מעשה־ידידיו של מאסף יוצר בן המאה הי"ז. הוא כינס באוסף זה 444 סיפורים, מהם קצרים, מהם רחבים, ואיחדם, כפי שמוסרים, בסגנונו המיוחד. למעלה הבאנו דוגמה אחת ממנו מסוג הסיפורים הבלתי־משתכחים¹⁰. מרטין בובר הוציא בגרמנית מבחר של ט"ז סיפורים מאלה בשם הכללי: 'סיפורי־רוחות וסיפורי־אהבת־הסינים'. גם בסיפורים אלה יש הטעונים קיצור וריכוז כדי להחזיר את העלילה העממית אל יושנה.

ד. הסיפורים שהובאו למעלה משקפים לנו תרבות מושלמת וחשבון־עולם של 'מתהלך בחקר תהום'. הפילוסופיה־האמונה הסינית היא גם יסוד ונפש היצירה העממית וגם רקע ומסגרת לה. מן הדין איפוא להביא כאן גם ממשלי הסינים, אם אמנם אין השם

עמי המזרח

סיפור, סיפור-משל, מתאים להם. שיעורים בחכמה הם, יצירות-ביניים בין משל-ההכרה ובין משל-ההדגמה. הנה ניסוח חדש של אחת השיחות המיוחדות להוגה-מושל צ'ואנג-טסה¹¹.

גלגל החכמה החוזר. בין שוחרי-החכמה היה אחד, אשר רבו מיאן לגלות לו את הדרך הישרה שיבור לו האדם וחי הוא ונפשו, ולא נתן לו לבו מנוח, ויאמר לצאת מביתו ולהתיצב על אם הדרך ולשאול פי כל עובר ושב. אמר ועשה: עמד במקום פרשת דרכים ויחכה לפגישה עם אדם חכם אשר יפתור לו את חידת-החיים וישיב לו תשובה ברורה על שאלתו 'מה יעשה האדם ויגיע לתכלית החכמה ויבין לתעודת העולם וברואיו?' הוא עומד על עמדו, ושלושה זקנים צועדים ומתקרבים אליו. השתחוה לפניהם, ושאל אותם את שאלתו.

אמר הראשון: 'אין תשובה בפי, כי אינני יודע להשיב'.

אמר השני: 'אמנם ידעתי את התשובה הנכונה על שאלתך, אך זה כבר נשתכחה מלבי'. אמר השלישי: 'גם ידעתי להשיב וגם השב אשיב לך על השאלה אשר תשאל—מה שומה על האדם לעשות למען יבין למטרת החיים? וזאת היא התשובה: אין לך לעשות דבר, וכל שתרבה להשתדל, תרבה להפסיד. אדם שאינו מהרהר הרהורים יתרים ומסיח את דעתו מתקוות השוא, להבין מה למעלה ומה למטה, מה לפנים ומה לאחור—אולי ימצא את הגאולה בדרך שלא פילל למצוא אותה, והמקרה יגלגל לידיו מה שנבצר מהמחפש, השואף להשיג את המופלא ממנו'.

הודה העלם לשלושת הזקנים וישב אל מורהו. שאלו הלה למעשיו, והוא גילה לו את ענין היום, חזר לפניו על שאלתו וימסור לו את נוסח התשובה שזכה לה וגם את דברי הזקן השני והראשון. שמע הרב, הירהר ויאמר: 'ומי משלשתם צדק בתשובתו? ענני!' הביט הבחור בפני רבו כנדהם, אך עד מהרה התאושש ויען: 'הן לא זכיתי אלא לתשובה אחת ואיך אשקול כנגדה דברי שני אנשים שלא ידעו כלל לענות?'

אמר החכם: 'התשובה שקיבלת, תשובת הזקן השלישי, יתכן שהיא קולעת אל האמת, ואינה מחטיאה, ואולם משמוציאים אותה מסתרי הנפש המהרהרת ומשמיעים אותה ברבים אינה אלא טעות ורעות-רוח. יאה לה למחשבה זו שלא נוצרה משנוצרה במוחו של בן-תמותה. לכן טעה המשיב אותך טעות גמורה ומחלטת ואין הצדק אתו. השני שהגיד לך, כי לפנים ידע להשיב וברבות הימים שכח—לא קילקל את דרכו, דרך החכם, אלא תיקן אותה, והריהו עומד, לפי עניות דעתי, באמצע הדרך שבין השקר ובין האמת. אולם הראשון שאמר גלויות כי אינו יודע מה להשיב לך—הוא הוא שצדק בהחלט, והאמת אתו'.

לדרך זו אנו קוראים דרך פלפול, ואולם בדרך פלפול זו מסתברת התורה. ניתן לומר כי הרוח המפעם את השיחה הוא הרוח העובר בסיפור הסיני ומציין ומייחד אותו, להיותו מוסגר בתוך עולמו הוא.

מן המשלים מוביל דרך לסיפורי-החכמה. כאן נזכיר שתי עלילות שיצאו להן מוניטין מחוץ לגבולות סין בעיבוד דראמתי. המחזה הסיני הקלאסי 'מעגל-הגיר'¹² יש לו נקודות-מגע בסיפור משפט-שלמה. המחזה האיטלקי 'טוראנדוט', בת-מלך-סין¹³ מוצאו הישר מן המזרח התיכון, אך מקורו ודאי בסין זו שהיא מקום העלילה, אשר נפשה היא חידות, כחידות שלמה ומלכת-שבא.

(2) הודו

ה. סיפורי-המעשיות של ההודים נערכו וכונסו במספר אוספים המהווים חלק בלתי נפרד של הספרות ההודית הקלאסית (ובשבילנו—חלק-הארי שבה). ברוב הספרים האלה קשורים הסיפורים זה בזה על-ידי סיפור-מסגרת אשר כותרתו היא שם כולל

חלק שני: אגדות העמים

לכולם. צורת הדברים היא לרוב פיוטית, אמנותית, ואילו הרצאתם—עממית; הלשון מוחרזת-מליצית, אך העלילה נמסרת בקיצור פשטני. באגדה ההודית קשה ביותר לתחום תחומים בין המעשה ובין המעשיה, להכיר אם היתרון בה לנתונים ההיסטוריים או דווקא לגורמי הבדיה. ואולם לא נחטא לאמת אם נציין את רובם כמשלים: משלי חכמה, משלי מוסר ומשלי אמונה, העולים שלשתם בקנה אחד. כבר אמרנו, כי כמעט אין לך נושא עממי שלא תמצא כדוגמתו בספרות ההודית המונה אגדות ומשלים לאלפים. ואם אמנם הודו הגדולה היא המוצא והמקור של רוב העלילות, נוכל לציין באלו בכלל שלושה יסודות: משטר המעמדות המחמיר העשוי שלבים שלבים ושתי קצוות לו—הכהן, בחיר החברה, מכאן וההדיוט הנמאס מכאן (ובאגדה יש שהבזוי, המנודה, משולל הזכויות נמצא צדיק מבן המעמד הנבחר המתגאה בחלקו—כדרך שהאגדה היהודית נותנת לא אחת את היתרון ל'עם הארץ'); האמונה בגילגולים ובתמורות וב'תיקון' (הידועה גם לנו בכללה מאז עברה לתוך המסתורין העברי); אידיאל הפרישות והנזירות (שהאדרתו באגדות היהודים והנוצרים אינה אלא צל חור מהאדרתו באגדה ההודית).

ספרי-המעשיות של היהודים כתובים חלקם בלשון הקלאסית וחלקם בלשונות החדשות ובדיאלקטים עממיים. יש ספרים שהעורך נקרא בהם בשמו ויש—ששם עורכם נעלם ונשכח; יש ספרים שחותם הבראהמניזם עליהם ויש השייכים לספרות דת בודהה. בחומר המכונס אין הבדל בין מוקדם למאוחר; גם אין אפשרות לקבוע, מה מוקדם ממה. בזה נזכיר את האוספים המפורסמים ביותר לפי מידת פירסומם מחוץ לגבולות הודו.

1. פאנצ'אטאנטרה ('חמשה חומשי משל'), סיפורי חכמה ומוסר מחולקים לחמישה ספרים. המסגרת: אחד מחכמי הבראהמניזם קיבל עליו ללמד שלושה בני-מלך פורים את התורות בכלל ותורת המדינה בפרט. הסיפורים—משלי שועלים ומשלים מחיי בני אדם—מובאים להוכיח את אמיתות התורות האלה, ואולם למעשה רובם ככולם עצמאיים. הפאנצ'אטאנטרה הוא מבחינה מסוימת ספר היסוד של המשל ההודי, ואולי—של המשל העולמי. עם תרגום הפאנצ'אטאנטרה לגרמנית פירסם תיאודור בנפאי את התיאוריה שלו. מספר הנוסחאות של הפאנצ'אטאנטרה רב, ואולם נוסחת-היסוד שהיתה כתובה בסאנסקריט, אבדה. הספד שייך לספרות הבראהמנית. כתיבתו—בפרוזה, בה נתונים בתי-שיר. זמן הכתיבה בלתי-ידוע. סימנים מסויימים מעידים על המאה השלישית לפסה"נ, ואילו התרגום הראשון, לפרסית, נעשה לא מאוחר מהמאה הרביעית לסה"נ.

2. קלילה ודימנה. זהו, בעצם, הספר הראשון של הפאנצ'אטאנטרה. קלילה ודימנה (במקור ההודי: קאראטאקה ודאמאנאקה) הם שמות של שני תנים, וזירי המלך, האריה, שאחד מהם מעורב במזימה המתקמת בחצר המלך. שניהם משוחחים בענייני מלכות ומדיניות, וכל אחד מביא להוכחת דבריו סיפורים, משלי-תנים, משלי-שועלים. הספר מתייחש על חכם קדום בשם בידפאי. תורגם מהודית לפרסית, מפרסית, דרך הערבית והעברית¹⁴, ללשונות המערב, ונעשה ספר-עם בתחום שלטון הדת היהודית, הדת הנוצרית והדת האישלאמית.

3. היטופאדשה ('מוסר מתוך רצון')—אחת הנוסחאות של הפאנצ'אטאנטרה שהתעצמה עד כדי יצירה נבדלת. סיפור המסגרת מזדהה עם סיפור המסגרת של האבטיפוס, ואולם הסיפורים בו שונים משל זה. הספר, כמו אלו הקרובים לו, רצוף סיפורים בתוך סיפורים, לאמור בתוך המסגרת הכללית המקיפה נכללו כמה סיפורי-מסגרת זעירים, המתחלקים גם הם לסיפורים אבות ולסיפורים-תולדות. גם הספר הזה נכתב בפרוזה, משובצת הרבה שירים ופסוקי-שירים של משוררים. מחבר ה'היטופאדשה' ידוע בשמו: נאראיאנה; זמנו—ימי הביניים הראשונים או המאוחרים.

עמי המזרח

4. **בן-המלך והנזיר.** גם הוא ספר לימודי: רובו—שיחות בן-המלך, שגדל בדול מבני-האדם ושואף לאמונה הצרופה, עם פלוני נזיר הפותח לפניו שערי התורה, שער שער וסיפורו. הספר נודע ראשונה במערב בנוסח נוצרי מנוצר כולו—'ברלעם ויהושפט'. מתוך הנוסח העברי (אשר בשמו הבאנו את הספר כאן) משתקף האבטיפוס. החוקרים הוכיחו, כי הספר הוא עיבוד של סיפור נעורי בודהה. בהודית לא נשתמר בצורתו הידועה מתוך תרגומיו, ואולם מקומו יכירנו בספרות מקורו.
5. **שוקאסאפטאטי** ('שבעים סיפוריו של התוכי'). סיפור-המסגרת הוא כאן סיפור ממש: בעלה של אשה צעירה נאלץ לנסוע ונותן אותה להשגחתו של התוכי, ציפור החכמה. ערב ערב רוצה האשה לצאת, להתייחד עם מאהב, ואולם התוכי, המעמיד פנים כרוצה לעוץ לה עצות מסייעות את בגידתה, מספר לה ערב ערב סיפורים מושכים את הלב, רובם על נשים ערמומיות, עד שעובר מועד ראיונה. —עצמאית היא הנוסחה הפרסית: 'תותי-נמה' (ספר התוכי), מעשה ידי המשורר נחשבי (1330). הנוסחא התורקית, גם היא בשם 'תותי-נמה', שייכת לספריה-המופת של הספרות התורקית.
6. **משלי סינדבאד.** הספר הזה, אשר מקורו ההודי אבד, נשתמר בפרסית, בעברית¹⁵, בערבית, יוונית ועוד. הנוסח הפרסי נכלל ב'תותי-נמה' הנזכר, הערבי—באלף לילה ולילה. המסגרת: בן מלך צווה ממרום כי יהיה שבעה ימים כאילם, ולא—ימות. ערב ה'שבוע' הזה, מנסה אשת-חיק המלך אביו לפתותו לעבירה, ומשהוא מסרב לה היא מעלילה עליו כי הוא מחלל יצועי אביו. המלך דן את בנו אשר לשונו כבולה למיתה. ואולם שבעה חכמי החצר, בנשיאות סינדבאד החכם מצליחים, כל אחד על-ידי סיפורי אזהרה, לדחות את המשפט. כך עוברים שבעה ימים, ובן-המלך שוב לשונו אתו, והוא מספר את הדבר לאמיתו. כל פעם שהמלך החליט על סמך סיפור-חכם ששמע, להשהות את פסק-הדין, היתה המלשינה משדלת אותו בדברי סיפורים-שכנגד, כי לא יחנן את הנאשם. —במערב נודע הספר בשם 'ספר שבעת החכמים'.
7. **ויטאלאפאנצ'אוימשאטיקה** ('עשרים וחמישה סיפורי הרוח'). סיפור המסגרת: המלך ויקראמאסינה קיבל עליו להעביר גזייתו של תלוי מעץ התלייה המרוחק אל בית-עלמין. בגזייה נכנס רוח. המלך יכול לבצע את הדבר רק תוך שתיקה. ואולם הרוח מספר לו סיפורי-חידה, ואין הוא, החכם, יכול להתאפק ופותר אותם בקול; אותו רגע נשמטת הגזייה מידיו וחוזרת למקומה; חוזר המלך לקחת אותה, והרוח חוזר ומספר סיפור חדש, וחוזר חלילה. בסיפור המסגרת המחוכם הזה קשורים איפוא סיפורים אחידים-הצורה, סיפורי-שאלה הדורשים תשובה; היצירה כולה אורגאנית, וצירוף החידות הבודדות לא נעשה דרך מקרה.
8. **דשאטאקה,** מספרי בנידת בודהה (ספר 'גלגוליו הקודמים של בודהה'). האוסף כולל כחמש מאות סיפורים, וכל סיפור מצורף מסיפור מסגרת ומסיפור מוסגר. לרגל מקרה מרצה בודהה את תורתו ומאשר אותה על-ידי סיפור-אגדה; לסוף הוא מגלה, כי פלוני גיבור ראשי או צדדי שבסיפור היה הוא עצמו, באחד מגלגוליו הקודמים. אולם הסיפורים המוסגרים כולם עצמיים, וקישורם בענין גילגולי בודהה אינו אלא אמצעי סיפורי של הליגנדה המשרתת את הדת.
9. **קאתאראטנאקארה** ('ים הבדיות'), אוסף של מאתים וחמישים סיפורים, בערך, רובם סיפורי גילגול ותיקון. המחבר—הימחייאיה, בן המאה ה"ט—ט"ז, משורר מסגנן. הספר שייך לספרות המיוחדת של בני הכת ג'אינא, אשר תורתם דומה לתורת בודהה, אך גם נבדלת ממנה. אין כאן סיפור-מסגרת; המאחד הוא יסודי האמונה ההיא ואישיותו היוצרת של המשורר.
10. **קאתאסאריטסאגארה** ('אוקיינוס של נהרי גחלי הסיפור'). זהו ה'פלב' של בדיות הודו, מכונס ומסוגנן בידי סומאדיבא, משורר בן המאה ה"א. הלשון—הקלאסית, והצורה—מוחרזת-מליצית. סיפור-המסגרת—מעשה בבן-מלך ופגישותיו עם נשים רבות, שכולן נועדו לו מן השמים—אינו מחייב ואינו קושר את הסיפורים והמחזורים השונים (ביחד כ-350 יחידות) המכונסים בספר. בין היתר נכנסה גם סידרת סיפורי הרוח (שהוזכרה לעיל, מס' 7) כולה לתוך 'אוקיינוס' זה. אוסף זה גדול בהיקפו מכל הנזכרים למעלה.

חלק שני: אגדות העמים

סיפורי-מעשיות, סיפורי-אגדה וסיפורי-משל מצויים גם ביתר כתבי ההודים ופזורים גם ב'תלמוד' שלהם, ב'אופאנישאדים', הם הספרים הממשיכים את ספרי התורה, ספרי ה'ווידה'. סיפורים רבים וחשובים מצאו מקומם בשירת-הגיבורים הגדולה הידועה בשם 'מאהא-בהארטא', שגם היא, כספרו של סומאדיבא, משמשת אכסניה ליצירות שלמות, בלתי-קשורות זו בזו. כמה סיפורים שימשו יסוד לשירת משוררים; הדראמה המפורסמת ביותר של הספרות ההודית, 'שאקונטאלה' של קאלידאסא (המאה ה-5—ה-6) מיוסדת על עלילה סיפורית-עממית (שנוסחה תחילה בצורת אפית ב'מאהא-בהארטא')¹⁶. סיפורים שונים נמצאים גם בפרקי הרפתקאות 'עשרת בני-המלך': סיפור-רומאן מקיף של דאנדין, בן המאה ה-17—ח'. כל הספרים הנזכרים תורגמו ללשונות המערב (ביחוד לאנגלית ולגרמנית); ומהם כפי שצויין ניתרגמו בימי-הביניים ללשונות מעבר, שמהן עברו ללשונות עמי המערב.

ו. רוב סיפורי ההודים כוונתם להורות חכמה, אמונה ומוסר, ולפתח את ההכרה. סופר הודי קלאסי¹⁷ מחלק את סיפורי ההודים לשלושה ראשים: סיפורים שכוונתם להועיל לאדם (כלומר, שמקנים חכמה ודעת); סיפורים שעניינם האהבה (אולי—סיפורים המלמדים את דרכי האהבה); סיפורים שעניינם האמונה. חלוקה שיטתית במובננו אנו לא תיתכן כאן, ולא רק משום שבדיות הודו הן כעין מעיין מתגבר אשר לא ידל ולא ימד, אלא גם משום שהתחומים יונקים כאן זה מזה והרשויות נתונות אחת בשנייה. את המפתח לשער הסיפור ההודי ניתן למצוא בתורת הגילגולים שהוזכרה למעלה. יותר מאשר אצל כל עם אחר עומד החי אצל ההודים בדרגת המדבר; נפשו של אדם מת מתגלגלת ועוברת לגופים שונים, הכל לפי מעשיה בחייו. הבדלי המעמדים במשטר האנושי המחמיר הם כעין הבדלים שבמערכת הבריאה, ובכוח הגילגול תוכל הנפש לעבור ממעמד למעמד. הנחה זו מעבירה את העולם הקיים של המציאות ואת עולם הדמיון של הרוח לעולם האמונה. החיים הם משל, והמשל—חיים.

אין אתנו קנה-מידה למדידת ערכי עולם פלאי זה, ויכול נוכל רק לקבוע את מידת הקשר בינו ובין עולמנו אנו, לאמור, למצוא, מה מעולם פלאי זה השפיע על האנושות השפעה יוצרת, מה פשט צורתו-תורתו ולבש צורה ותורה של עמים ותרבויות אחרים, ומה חתום עוד בתוך בית-גנזיו, ושעתו להשפיע ולגאול עוד לא הגיעה. לפי זה נבחין בספרות הסיפורית של ההודים בין שלושה סדרים: סיפורים שנתקבלו בספרות העולם כצורתם; אבטיפוסים או אחטיפוסים של סיפורים המצויים בספרויות העמים; סיפורים שעודם גנוזים.

(א) סיפורים הודיים בספרות העולם

מרשות זו נביא בזה רק דוגמה אחת, קלאסית, הוא סיפור 'סאוויטרי', הנאמנה בנשים, הנקראת בשם 'מלכת הליגנדות'. הסיפור הוא שירה עצמאית במסגרת שירת ה'מאהא-בהארטא' וכתוב כולו בחרוזים ובשפה מליצית. סאוויטרי, שנולדה לאביה המלך לאחר שכבר לא פילל להקים דור אחריו, בוחרת לה, ברשות אביה, לבן-זוג את הנאמן בבני-המלכים, אשר נגזר עליו למות כעבור שנה. סאוויטרי יודעת את הגזירה ואת הצפוי לה, אף-על-פי-כן היא נישאת לו. והנה הגיע יום הפורענות. האל הממונה

עמי המזרח

על המוות יורד בעצמו ליטול את הנשמה היקרה, ואינו סומך על מלאך-החבלה. סאוויט-רי מקבלת את פני האל, ומפתיעה אותו בחכמתה. בשכר אימרת-בינה ראשונה הוא מבטיחה כי כל אשר תשאל ינתן לה, ובלבד שלא תבקש כי בעלה יעמוד בחיים. הדבר חוזר כמה פעמים: על כל דבר חכמה מעניק האל לאשה אותה תשורה, ואולם בתנאי, כי את ביטול הגזירה לא תבקש ממנו. וסאוויטרי מפליאה והולכת בחכמתה, עד אשר לבסוף שוכח אל המוות לצרף את התנאי; מיד נכנסת האשה בפתח הפתוח לפנייה, מבקשת מהאל את חיי בעלה, והוא עושה את בקשתה.

את עלילת סאוויטרי נוכל להעמיד על משפט אחד: מופת האשה המצילה את בעלה מן המוות, ובזאת נמצא נקודת-מגע בין אגדה הודית זו ובין אגדת אלקסטיס היוונית. ואולם סאוויטרי מצויינת ומתוארת בעיקר בעצם מעשה היאבקוטה על נפש הבעל. היא כאילו מנסה לפייס את האכזר, להשפיע עליו. מבחינה זו ניתן להביא, כנגדה, מסורת מקראית, מקוטעת ובלתי-ברורה, שמתוך כך אולי תתברר לנו יותר:

...ויהי בדרך במלון ויפגשוהו ה', ויבקש המיתו. ותקח צפורה צור, ותכרת את ערלת בנה ותגע לרגליו. ותאמר: כי חתן דמים אתה לי. וירף ממנו וגו'. (שמות ה, כד—כו).

לקטע בלתי ברור זה נצרף את הסיפור המדרשי, בלשונו של 'ספר הישר':

ויהי בדרך במלון וירד מלאך האלהים ויבקש ממנו (ממשה) תואנה. ויאמר להמיתו על דבר בנו בכורו אשר לא מל אותו, ויעבור על הברית אשר כרת ה' את אברהם וגו'. ותרא צפורה את מלאך יי מבקש תואנה ממשה, ותדע כי בעבור אשר לא מל את גרשום בנה היה הדבר הזה לילד. ותמהר צפורה ותקח מחדורי הצורים אשר שמה, ותמל את בנה ותמלט את אישה ואת בנה מיד מלאך האלהים¹⁸.

שריד-הקדומים המקראי בגילגולו המדרשי יש בו מיסודות עלילה סאוויטראית עברית; אמנם גזירת המוות שנגזרה על האיש באה, בהתאם לתפיסה העברית, כעונש על עבירה שעבר, ואולם עיקרו של הסיפור הוא גם כאן המעשה המהיר והנמרץ של האשה, שעל-ידה בוטלה הגזירה. סאוויטרי פועלת במאמר, היא כאילו מתווכחת עם המוות—ויכולה לו, וצפורה פועלת במעשה המוחה את החטא. ואולם במספר אגדות יהודיות מאוחרות מצילה אשה את חתנה, שנגזר עליו למות ביום החתונה, בדברי טענה והוכחה. ארבע נוסחאות נפרדות נמסרו לנו על נושא זה: סיפור 'מתניה'¹⁹, סיפור 'בן העני ובת העשיר'²⁰, 'מעשה רבי ראובן'²¹ ואחרון אחרון 'נפש תחת נפש'²², בו כבר באה אלקסטיס במקום סאוויטרי. הדברים המכריעים אשר בפי הכלה האמיצה מבוססים על התורה, היא מנצחת את המלאך בכוח לשון מצוה ברורה:

(תפילת כלתו של מתניה)²³

(דברי בת העשיר)²⁴

רבונו של עולם! תעשה תורתך פלסתר, שכתבת בתורתך: 'כי יקח איש אשה חדשה, לא יצא בצבא ולא יעבור עליו לכל דבר, נקי יהיה לביתו שנה אחת ושימח את אשתו אשר לקח!' רבונו של עולם, תן לי הריון ממנו, שלא אצא כזונה!	...אתה המלאך שבאת לבקש נפש אישי?—לא ימות! כתוב בתורה וגו', והקדוש ברוך הוא אמת ותורתו אמת, ואם תקח את נפשו, תעשה התורה פלסתר. אם תקבל דברי מוטב, ואם לאו—תבוא עמי לבית-דין הגדול לפני הקדוש ברוך הוא.
---	---

והנה לעומתם דברי העיון והמוסר אשר בפי סאוויטרי:

חלק שני: אגדות העמים

הטובים הולכים תמיד בדרך המוסר;
הטובים לא יבושו ולא יפולו;
איחודם של הטובים עם הטובים נושא פרי טוב;
הטובים לא יפחדו מפני הטובים.

הטובים מראים לשמש את מסילתו באמת אשר בידם;
הטובים נושאים בכוח התשובה שלהם, את הארץ;
הטובים קבעו את אשר היה וקובעים את אשר יהיה;
בקרב טובים לא יגיע צער לטובים²⁵.

האגדה ההודית אינה ניתנת להשוואה, וביחוד משום שנמסרה בצורת שירה. המשורר שנתן לה את ביטוי העליון צירף לה גם הערכתו: 'כל מי שיקשיב בנפש חפצה לסיפור נהדר זה, —היה יהיה תמיד שמח בלבו, חלקו יהיה בטוב, ולא יגיעהו הצער לעולם'.

(ב) אבטיפוסים או אחטיפוסים

ז. רבים לאין ספור הם סיפורי הודו, אשר בספרויות עממיות אחרות נמצאים כנגדם סיפורים תאומים, —סיפורים אחים, וספורים קרובים-רחוקים. בסיפורים-התאומים יש בידנו לקבוע כי מוצאם מהודו, אך תורגמו ללשונות עמים אחרים, או גם הותאמו למסורת הלאומית של אלו. סיפורים אחים אנו קוראים לסיפורים שאמנם אב אחד להם, אך לא נוכל להגיד בוודאות, כי הודו היא ארץ מוצאם. לקרובים-הרחוקים ניתן לקרוא גם גילגולים; הקירבה אינה ניכרת במבט ראשון; ואולם משהעמידך החוקר על זו אתה מנסה לעמוד על מוצאם, ויתכן שתמצא, כי אמנם מהודו יצאו גם הם.

לשלושת האופנים האלה—העתקת נושא, התאמת נושא ושותפות בנושא—יש בידנו להביא דוגמאות מאגדת-שלמה היהודית, שקלטה מקורות הרבה. הנה שני סיפורים ממוצא הודי, שהם העתקת האבטיפוס ההודי והתאמתו-מעט לסביבה העברית:

שיחת-הבהמות וצפצוף העופות (בן-המלך והנזיר; ספר התוכי, ועוד). אדם אחד נפתחו אזניו לשמוע לשונות החי למינהו; אך נאמר לו, כי בו ברגע שיגלה את אשר ישמע—מות ימות. פעם שמע שיחה מעוררת צחוק של שור וחרמור, והצטחק; שאלה אותו אשתו הסקרנית לסיבת צחוקו והיתה מציקה לו, עד שכבר אמר לגלות לה את הסוד, אך מתוך שיחת בעלי-חיים שנייה, שיחת כלבו ותרנגולו, למד למשול באשתו ולשמור את סודו. —הסיפור, סיפור-צחוק בשלושה מעמדים (שור וחרמור, איש ואשה, כלב ותרנגול), חוזר בלשונו ממש גם כסיפור סגור בפתיחת 'אלף לילה ולילה'; גם הליגנדה הנוצרית קיבלה אותו (בכלל הסיפורים החיצוניים של *Gesta Romanorum*). בתרגום-העיבוד העברי²⁶ נגשר גשר, רופף למדי, בין גיבור הסיפור ובין שלמה המלך: את סוד שיחת הבהמות וצפצוף העופות קיבל הגיבור מהחכם מכל אדם.

התאפקותו של הגנב (וואלאפאנצ'אוימשאטיקה; ספר התוכי, ועוד). נערה מאורסת נשבעה לעלם אחד, כי ביום גישואיה תשכב עמו תחילה, ואחר כך תהיה לבעלה. ביום הנשואין סיפרה את דבר שבועתה לבעלה, והוא, מאהבתו אליה, נתן לה ללכת ולעשות את הבטחתה. ואולם גם אותו עלם ויתר על זכותו, ולא נגע בה. היא בדרך שובה אל חתנה, וגנב שודד תפס אותה ויאמר לאנסה. סיפרה לו על השניים שהתאפקו, וגם הוא כבש את יצרו, והיא שבה אל בעלה בבתוליה. —הסיפור נסגר במקורות במסגרת. בנוסח אחד, עילאי, שואלים את שומע הסיפור, מי משלושת המוותרים הוא הגיבור הגדול ביותר, והוא משיב: אין פלא, שבעלה ויתר, כי מאהבה אליה היה עליו לכבד את שבועתה. גם ויתור מאהבה אינו מפתיע, מה גם שבמרוצת הזמן ודאי פגה תשוקתו, וגם חשש שמא יביא הבעל את הדבר לפני בית-הדין. ואולם השודד—לא פחד השבועה הרתיע אותו וגם לא אימת החוק, ואף-על-פי-כן כבש את יצרו. הוא איפוא

עמי המזרח

הגיבור בכולם.—בנוסח שני, ארצי, מספר שופט־חוקר את הסיפור לשלושה אנשים חשודים בגנבה, וכשאחד מהם אומר כי השודד שבסיפור הוא המושל־ברוחו הגדול, רואה השופט בזה, כי הוא הוא הגנב. במהדורה העברית של הסיפור באה הנוסחא השנייה, והשופט הוא שלמה המלך²⁷.

דוגמה להתאמת הנושא היא אגדת שלמה ואשמדאי (הורדת המלך מכסאו על־ידי בן־השטן שלבש דמותו), שלפי ההשערה²⁸ היא קשורה בסיפור הודי וגם תלויה בו. בפאנצ'אטאנטרה מסופר מעשה במלך שידע להעביר את נשמתו לכל פגר ולכל גווייה: נפשו היתה עוזבת את גופו לזמן מסויים, מחייה גופות שונות ועורכת טיוליה בהן. ופעם אחת, בעשות המלך כדבר הזה, העביר איש גיבן רע (אשר סוד מעשה הקסם נודע במקרה גם לו) את נפשו לגוף המלך, וימלוך תחתיו. ואולם בפליטות־פיו ניכר כי הוא איש בור וגס; שידלה אותו המלכה כי יחיה בנפשו גופה של תוכי מת, ובעשותו זאת, חזרה נפש המלך האמיתי מיד אל גופו. מקבילות עצמאיות לסיפור זה נמצאו בספר המעשיות של סומאדיבה ובספר התוכי. הנוסח הקדום ביותר²⁹ מסתיים בסוף טראגי: מעשה במלך ויקראמאדיטיה הזקן אשר מכשף שידל אותו לחדש נעוריו על־ידי העברת נשמתו לגופת עלם; המלך עשה כן, והמכשף עבר לגופו של המלך ואת המלך המית. בסיפור היהודי חוזרים שלושת המעמדים הראשיים של סיפור הפאנצ'אטאנטרה: הזר לובש דמות המלך; המלך האמיתי מפסיד כסאו ונעשה פושט־יד; המלכה הנאמנה והחכמה מכשילה את הרע, והמלך הטוב חוזר למלכותו³⁰. ואולם שונה הוא ממנו בדרך הטראנספורמציה: בסיפור ההודי היא נעשית על־ידי גילגול, על־ידי העברת נשמה מגוף לגוף³¹, ובסיפור היהודי—על־ידי פשיטת צורה ולבישת צורה, ובמקום הלחש באה בו טבעת הקסם. הדעת נותנת³², כי מוטיב הגילגול מרצון, שיסודו—באמונה עממית עתיקה, קודם למוטיב של שינוי דמות סתם, שאינו אלא כעין צילו של הראשון. זכרו בלבד. עדות שנייה כי מוצא הסיפור אינו מישראל הוא השם הפרסי אשמדאי. פרס היא תחנת־מעבר של אגדות הודו אל עמי־שם.

עתה נביא עוד דוגמה לשיתוף בנושא: נושאים־אחים ונושאים־משותפים. אחד ממשלי־האב שבכל הספרויות הוא משל התנצחות אברי הגוף. נציין בה את אופניו השונים. למעלה הזכרנו את השריד המצרי ממשל ריב הבטן עם הראש, שיש יסוד לשער כי נמשלו הוא כנמשל משלו של מַנְנְיוֹס אַגְרִיפּאַס: הבטן המוחזקת עצלנית, אוכלת ואינה עושה, עושה תפקיד שהוא חיוני לא פחות מזה של אברי הגוף העושים ופועלים, ומה שנאמר בחלקי גוף האדם—הוא עניין גם לחלקי גוף המדינה. כאן מסתיים איפוא הוויכוח בתיקו, אם לא נראה את נצחון הבטן בעצם הכרת שוויון זכויותיה לאלו של אברים אחרים, מה שמסתבר עוד בייחוד מתוך שרידי הנוסחה הנוצרית שנשתמרה בצורת נמשל בלבד³³. ואילו בסיפור היהודי, המוסב באחד מנוסחאותיו על המלך שלמה, מסתיים הוויכוח בנצחון מוחלט של אחד האברים—הלשון: מעשה³⁴ במלך פרס שהיה צריך חלב לביאה לרפואה. שלח את רופאו אל שלמה המלך, ובניה בן יהודע המציא לו את החלב. בדרך חזרה, במלון לילה, ראה הרופא בחלומו את אברי גופו מתנצחים עם הלשון התובעת זכות עליונות על כולם. ויהי בהביאו את סם־החיים למלכו, ותכשילהו לשונו: מלת־גנאי נפלטה מפיו, והוא הושם במאסר. אך הלשון, שהראתה כי כוחה אתה להביא כליה על הגוף כולו, חזרה והראתה גם את כוחה המחיה:

חלק שני: אגדות העמים

בלשון-לימודים התיר האיש את עצמו מן הסבך. אין סימנים יהודיים מיוחדים בסיפור: שמו של שלמה אינו נזכר בכל הנוסחאות; המעשה, בעצם מעשה המלך הפרסי ורופא, אינו קשור בסביבה היהודית, וכנגד זה דומה, כי הזכרת פרס אינה מקרית כאן. ואולם הנוסח היהודי העתיק אינו קשור קשרי-עלילה גם באחת מן הנוסחאות וראשונותו ניכרת מתוך סימנים פנימיים: יתרון נשמת-החיים על חושי-החיים—מוכח הוכחה הגיונית (בעוד אשר יתרון הלשון על יתר האברים אינו אלא ענין חידוד לשון, כעין מדרש על פסוק-חכמה: 'מות וחיים בידי הלשון' [משלי יח, כא]).

הנה הנוסח היהודי:

חושי החיים היו מתווכחים—למי מהם היתרון. פנו אל הבראהמן ושאלוהו: למי מאתנו זכות הבכורה? השיבם: זכות הבכורה לזה אשר יציאתו מהגוף קשה לו לגוף ביותר. יצא הדיבור מן הגוף וכעבור שנה תמימה חזר ושאל את אחיו: כיצד התקיימתם בלעדיי? ענו: חיינו חיי אילמים, שהדיבר אין בהם, אך נשמתם נושמת, עינם רואה, אזנם שומעת, שכלם מתבונן, ובכות הזרע יפרו וירבו. כך התקיימנו.

חזר הדיבור למקומו; יצאה העין, עשתה שנה בנכר, חזרה ושאלה: כיצד חייתם בלעדיי? ענו: חיינו חיי עוורים, אשר עינם אינה רואה, ואילו נשמתם נושמת, אזנם שומעת וכו' וכו'. חזרה העין למקומה; יצאה האוזן וכו' וכו'. שאל אותם: כיצד התקיימתם בלעדיי? ענו אותו: חיינו כחיות חסרי-הדעת, אשר שכלם נטרד מהם ואילו עינם רואה וכו'.

חזר השכל למקומו; יצא הזרע וכו'. שאל אותם וכו'. ענו אותו: חיינו חיי הסריסים, אשר אינם פרים ורבים, ואילו נשמתם נושמת וכו'. חזר הזרע למקומו.

אמרה רוח החיים לפרוש מהם ולצאת. ואולם כסוס גדול זה מארץ ההינדוס, הקשור ברגליו ביתדות, משהוא פורץ הוא מוציא אתו גם אותן יתדות מן האדמה,—כן גם הרוח, משעמד לצאת מן הגוף התחיל מוציא עמו את כל החושים. פנו אליו ויאמרו: אל נא תצא, מכובד, כי בלעדיך אין אנו חיים³⁵.

(א) הערכים הגנוזים

ח. מלבד הסיפורים בספרות היהודית שהוכרו כשיאים עולמיים ומלבד המשלים והאגדות, אשר בצינורות נסתרים או גלויים עברו מהודו אל עמי המזרח והמערב ונתאזרחו אצלם, טמונים עוד בבית-גנזי הפדיה היהודית יצירות-חן וחכמה אשר אין ערוך להם. ובזאת הגענו בעצם אל רשות מיוחדת, שכדי לחדור לתוכה אנו צריכים כללים מיוחדים—אל רשות 'היצירות הבלתי-מוכרות שבספרות-העולם'. יצירות כאלה אנו מוצאים גם בשירה האמנותית וגם בשירה העממית; יש בידנו להביא לכך עשרות דוגמאות מתוך האגדה היהודית, ואולם ים הפדיות היהודי הגדול ורחב הידיים הירבה ביותר לפלוט פנינים יקרות מכל יקר.

פניני יקר כאלה אנו מוצאים פזורות בצורת סיפורים בודדים באספיי-הפדיות הנזכרים, בהן הן כאילו 'בטלים בששים'; אך יש שהן גם מצורפות למחזור שלם, לשלשלת-חוליות מושלמת.

מן הסיפורים הבודדים נעלה כאן שלושה:

1. בעניין הנזירים: משל שלשת הנזירים (קאתאראטנאקארה), שהובא לעיל במלואו³⁶.
2. בעניין הגילגולים: האייל והצייד (דשאטאקה). צייד אמר לשלוח חיצו באייל, ונרתע, כי ראה את החי צוחק ובוכה כאחת. קרב אליו ושאלהו לפרש הדבר. סיפר לו האייל כי לפני עידן

עמי המזרח

ועידנים היה גם הוא צייד, ובעוון הריגת החי הוטל עליו להתגלגל חמש מאות פעם בגוף אייל ולהיהרג בכל פעם ביד צייד. והנה הגיע לגילגולו האחרון, וכשיהרג תזכה נפשו לתיקון ותצא ממעגל הגילגולים, לכן צחק צחוק של שמחה; ובכה בכה תחילה מדעתו, כי גורל הצייד יהיה כגורלו הוא.

3. בעניין המעמדים: הכהן וההדיוט (קאתאסאריטסאגארה). אחד הבראהמאנים ואחד הצ'אנדאלים (בן המעמד הנמוך ביותר) התבוננו שניהם, בזמן עשותם את נדרם נדר הצום על שפת הגאנגס, אל דייגים גסים שהיו שולים דגים מן המים ואוכלים אותם גם בלי הכינם תחילה לסעודה. הבראהמאן, המצווה על קדושה וטהרה, נתקנא בהם: הללו, שאינם מצווים על המצוות מה מאוד מטיבים הם את לבם! ואילו הצ'אנדאלה לא הרגיש ברעבון גופו, ורק הפרת המצווה על-ידי אלה שלא למדו להינזר מן החי הכאיבה את לבו. שניהם מתו בו במקום, מות-רעב, מרוב ענות נפשם בצום; הבראהמאן נולד מחדש לאב דייג, והצ'אנדאלה—למלך.

מן המחזורים נזכיר לדוגמה את צרור סיפורי הרוח (וויטאלאפאנצ'אווימשאטיקה). כל הסיפורים הכלולים באוסף זה הם סיפורי חידה; סיומם, לרוב, בשאלה, עליה ניתן להשיב שלוש תשובות, שכל אחת מהן היא הגיונית, ואולם אמת מוחלטת אינה אלא אחת. לא כל הסיפורים שבאוסף שייכים לסידרת הערכים הגנוזים; יש בתוכם גם מעשה שלושת המתאפקים (הבעל, המאהב, השודד) שהובא לעיל³⁷, וגם נוסח מיוחד של מעשה 'הרגיש ביותר', אשר עיבודו המערבי, אגדת 'בת המלך על האפון', כמעט השכיח את האבטיפוס ההודי, את המעשה בבן-מלך רגיש, ששער נתון תחת שבעה מזרונים נתן סימנו בגופו (גם בסיפור-שאלה הודי זה מדובר על שלושה רגשים, וזה הרגיש בענייני משכב עולה על שני מתחריו—על הרגיש בדברי-אוכל ועל הרגיש בעסקי הנשים—שכן הוא נשא את אות רגישותו חקוק על בשרו). מהסיפורים המיוחדים לאוסף נזכיר שניים, שאינם קרובים אלא זה לזה, ושניהם גם יחד הם ממיטב הערכים הגנוזים: משל שלושת האבות ומשל שלושת החתנים.

1. משל שלושת האבות. גנב תלוי על עץ מבטיח לפני יציאת נשמתו לבת-עני המזדמנת במקום, כי אם תואיל לחשוב אותו כאילו הוא בעלה ואת הבן אשר תלד תקרא על שמו, למען יהיה תיקון נשמתו, גלה יגלה לה אוצר פלום. היא נשבעת לקיים את דברו, ובזהב האוצר היא יוצאת לקנות לבו של בן-טובים כדי להקים לה זרע. הילד נולד ומן השמים ציוו אותה להגניב את התינוק לתוך ארמון המלך, לעזבו שם, ולא לשוב אליו עוד. אותו לילה הוגד למלך, חשוך-הבנים, בחלום, כי עליו לאמץ לו לבן תינוק שיימצא בבוקר לפני דלתו. הכל נעשה כמצווה והילד גדל כבן-מלך בלי דעת על מוצאו דבר. והנה הלך אביו המדומה בדרך כל הארץ, ולאחר שעלה הוא על כסא-המלכות, הלך אל נהר הגאנגס, עמד על שפתו ובידו מנחה לנשמת אביו אשר תעלה מתוכו. ואולם לא ידי אחד כי אם ידי שלושה הוא רואה שלוחות מתוך המים לקבלת המנחה.

השאלה היא: מי הוא אביו האמיתי? הגנב, הבחור או המלך?

תשובה: המלך, שאימץ אותו, אינו אביו, כי בחלום נצטווה לקבל את האסופי. הבחור שהוליד אותו, אינו אביו, כי זרעו נקנה בכסף. ורק הגנב, לו נארסה האם בעודה נערה-בתולה ובאוצרו זכתה לאמהות, הוא אביו.

2. משל שלושת החתנים. שלושה בחורים אהבו נערה אחת. עוד אביה מפקפק למי מהם יתן אותה לאשה, והיא חלתה ומתה. אחד מהם עושה את האפר שלה משכבו; אינו זו מן המקום קבע לו בבית-העלמין. השני נטל עצמותיה להעבירן לגאנגס וסיהר אותן במימיו. השלישי נעשה נע ונד, ובאחד הפונדקים גילה לחש שכוחו יפה להחיות מתים. מיד הוא חוזר למקום קבורתה, ובו ברגע שב גם השני ובידיו העצמות המטוהרות, והראשון עדיין רבוץ על האפר

חלק שני: אגדות העמים

ואינו נפרד ממנו... מחייה השלישי בלחש את הנערה, והיא יפה שבעתיים משהיתה, כי גופה עבר בכור האש.

השאלה היא: למי תהיה עתה? לשומר-אפרה, למטהר-עצמותיה או למחיה נפשה? והתשובה: מי שלקח עליו בגללה טירודין והחיה אותה בלחש—ייקרא אביה; מי שנשא עצמותיה לנהר גאנגס, כנשוא בנים עצמות הוריהם, ייחשב לבנה; מי שהיה שוכב על אפרה בבית-החיים באהבה אמיתית ובגעגועים מתמידים, בדין הוא שיהיה בעלה.

המשותף לשני הסיפורים המוזרים האלה הוא הבניין המחוכם של המשל ופשטותו של מוסר-ההשכל. התשובה בשתי העלילות קיצונית, בניגוד לכל מוסכם, ונאמנה רק לרגש שבלב. לא המוליד ייקרא אב; לא המחיה את הנערה יהיה בעלה. בהכרעה מפתיעה זו, אשר נודה בה, אם אמנם אנחנו לא כך היינו מכריעים, ניכר סימנה המיוחד של מסורת לאומית-אמונתית מיוחדת. סיפור-השאלה, כשהוא לעצמו, הלך ונתעצם ואנו מוצאים את גילגולו בתחומים עממיים שונים. בתוך פדיות המערב אנו מוצאים עלילה דמיונית פשוטה זו: המכשף שבה את בת-המלך והחביאה במקום נידח; אחד משלושת החתנים מגלה את מקום מחבואה על-ידי מכשיר-ראייה מופלא, השני מגיע למקום מאסרה יחד עם השניים האחרים על-ידי מכשיר-טיסה מופלא; והשלישי נלחם עליה בחרבו, משחרר אותה, והוא הזוכה בה³⁸. ואולם את הסיפור ההודי מציין הנמשל שלו, שמוסרו עולה על המוסר הארצי של הפדיה המערבית. יתר-על-כן, הנמשל שבסיפור ההודי מגלה לנו כי סיפור-השאלה משל הוא. לא שלושה חתנים מוצגים בו לפנינו כי אם סוגי אהבה המצויים בעולם, וכל אהבה—בצורתה הנעלה ביותר, ומתוך כך אתה מוצא כי החיים על כל גילגוליהם משל הם וחידה, ורק האמונה, ההשכלה האלהית, היא היודעת לעמוד עליהם לכל עומקם.

אין בידנו להוכיח, כי אגדת הודו היא מקור האגדה ומוצאה, ואולם ברור כי היא הפיסגה והתכלית שלה.

(3) פרס

ט. מקומה של פרס בתולדות הסיפור העממי כמקומה בכתיבת-הארץ בין הודו ובין ערב. מה שאין כן בדברי הימים ובדברי ימי התרבות. כיתר עמי ימי-הקדם, כן גם הפרסים העתיקים יש להם חלק בהיסטוריה הכללית של העולם העתיק. מלחמותיהם עם היוונים בתקופת ראשיתם ועמידתם על עצמאותם כנגד הרומאים השאירו עקבות לא ימחו בכל מגילת חייהם; עם היות מוצאם ומוצא ההודים אחד, אין אמונתם כאמונת ההודים, ומשקיבלו דת מוחמד ושלטונה, לקחו את לבם אמונות ודעות ממקורות ירושלים ונצרת.

שרידי פרס העתיקה והרמזים עליה בספרות יוון וישראל אינם מצטרפים לחשבון גדול, ואינם מלמדים על קדמותה יותר ממה שמלמדות, למשל, החפירות על קדמות בבל ומצרים. ואולם קם בפרס גואל לאומי לערכים קדומים, למסורת בעל-פה רבתי ומסועפת. המשורר פירדוסישחי בתקופת ערב והיה גם נאמן לדת מוחמד שרשירו בלשון אבות והחיה גבורתם ואמונתם. 'ספר-המלכים' שלו (שאח-נמה) מתחיל ב'בראשית'. זהו ספר זכרונות לתקופה האלילית-אמגושית ולתקופה המאירה באור תורת-האור

עמי המזרח

המחודשת-מתוקנת. שירת-עלילות זו מצטרפת לשירות-העלילה של יתר העמים העתיקים, ואולם חתומה היא בחותם הספרות. תולדות חיי המלכים נתונות בה אגדות אגדות. אגדה עולמית אין בין אלה. גם יתר משוררי פרס בתקופת-זהב זו (היא גם תקופת-הזהב של הערבים) תרמו תרומתם לבניין בית הסיפור העממי-אמנותי. את סיפורי האהבה והגבורה, האמונה והחכמה שביצירות הללו ניתן למסור בלשון-עלילה עממית פשוטה, ואולם הלשון העממית תמעט את דמותם. אמנם יש בין היצירות הללו גם ספר אחד המצטרף כולו, כמו שהוא, לרשות הספרות העממית, הוא הספר 'גינת-החורדים' (= גוליסטאן) של סאאדי: ילקוט סיפורי-מוסר קצרים, כתובים בפרוזה פשוטה, וכל אחד מסתיים בחרוז המסכם את מוסר-ההשכל. ואולם הסיפורים הללו חתומים בחותם האישלום, אינם נבדלים מאגדת ערב, וקרובים קרבה רבה לאגדת חז"ל ולזו שלאחריה.

י. הפרק המיוחד, אשר פרס קובעת לעצמה בתולדות הסיפור העממי, הוא כולו העברת-ערכים ושינוי-ערכים. את יצירות ההשכלה האלה של הודו המיוחדת לה ורק לה, מסרה פרס לרוב כלשונן וכעלילתן, אך לא כרוחן. על-ידי העיבודים הפרסיים נעשו המשלים לסיפורים, הפילוסופיה לחכמה, התורה בת-השמים לאמונה עממית, השירה המגמתית לבדיית-שעשוע. אנו מוצאים ביצירת פרס גם את עצם המעבר מצורה לצורה: את זכר המשל הבא כאחד עם בשורת הסיפור. לפיכך ניתן לומר, כי הפרסים, אשר בגופם הצטלבו התרבויות, הם אשר קבעו את אופיו של הסיפור המזרחי, שעתיד היה לקנות לו אזרחות במערב. והואיל ודבר מקור הסיפורים ומוצאם אינו עניין לחקירה כלל, נשים לב בעיקר לנוסח, לחותם אשר על היצירה. הפרסים היו מספרים מעולים, כוחם גדול גם ברקמה, גם בקביעת השוליים. ניתן להשוות את אמנותם של מספרי מעשיות בפרס לאומנותם של אורגי שטיחים. לא רק ההיסטוריה שקדמה למעשה אלא גם האמונה שהעלתה אותו, בטלה מפני יופיו הססגוני. גם מידות החכמה והמוסר, שנשארו בעינן, כאילו הצטרפו למידת היופי והוסיפו גוון לה. יצירות המזרח בנוסחתם הפרסית הן במלוא המובן מעבר לזמנים. פרס היתה אחת האומות השקועות בתרדמה וחלמה חלומות להפליא.

מאוספי הודו הקלאסיים חידשו פניהם בפרסית ספר-התוכי ('תותי-נמה', שונה מאד מן האבטיפוס ההודי), קלילה ודימנה (אשר הוצאתו מכלל מסגרת ה'פאנצ'א-טאנטרה' מעשה של פרסים הוא), 'משלי סינדבאד' ו'בן-המלך והנזיר' (שניהם נשתמרו רק בגילגולם הפרסי, וממנו ניתרגמו ללשונות השמיות וללשונות המערב). מאידך גיסא מעידים סימנים גלויים על פרס כעל מוצא של 'אלף לילה ולילה': גיבורי סיפור-המסגרת, המלך ומספרת הסיפורים, פרסים הם, ולא ערבים. והוא הדבר באוסף אחר, חיצוני, 'ספר אלף ימים ויום', אשר מקוריו אבדו, אך הפרסיות נשארה חתומה בו. ואולם השארת-נפשה של ספרות-האגדה הפרסית היא בעשרות סיפורים בודדים, שהוצאו מתוך מסגרותיהם ונכנסו לאוספי הערבים והתורקים ומהם לאוספי עמים אחרים, או הועתקו על-ידי מאספים חדשים ללשונות המערב לשם גילוי יופיה של אגדת-המזרח. באוספים אלה³⁹ חיה אגדת-פרס חיי-שונות עם אגדת ערב. מלבד אוספים אלה נשתמרו עוד הסימנים הלאומיים במה שמתייחס בפירוש על פרס ועל אישיה⁴⁰.

חלק שני: אגדות העמים

יא. על השכבה הפרסית שבסיפורי 'אלף לילה ולילה' ידובר במקומה. סיפורי היוונים (מהירודוטוס ואילך) על מלכי פרס ומדי הם מעין הסיפורים על מצרים ועל בבל הקדומים—שרידי מסורת עמים במשקפת בני יוון. הוא הדבר בהזכרות פרס ועתיקותיה בספרות ישראל. בספר דניאל ובספר עזרא החיצוני בא דריוש כגיבור בליגנדה דתית-יהודית⁴¹. לעומת זאת יש יסוד להשערה, כי מגילת אסתר שומרת לנו גם סיפור-עלילה ממוצא פרסי⁴². הדת ששלטה בפרס לפני האישלאם, דת 'האור והחושך', השפיעה על האמונה העממית בישראל ותרמה לאוצר המוטיבים של האגדה היהודית. לא רק אשמדאי, גם השטן עצמו וכיוצא בו, בני סיטרא אחרא, מוצאם מאמונת שניות מובהקת. היהודים אחרו לקבל את תורת גילגולי-הנשמות, ואולם לכוחות אור וחושך בדמות מלאכים ושדים הקדימו לתת מקום. אגדות היסטוריות מהגולה הפרסית, כגון סיפורי בוסתנאי (בעל שם פרסי) ואלראי, נשארו בכלל מסורת ישראל.

על-ידי האישלאם קנו להן עלילות-המקרא אורחות בפרס. אותו פירדוסי, יוצר השירה הלאומית, ייחד שירת-עלילה לאהבת יוסף ואשת פוטיפר. נושא זה העלה לשירה רבתי גם אחרון הקלאסיקנים הפרסים—דשאמי.

(4) ערב

יב. המיתוס הקדום של הערבים כמעט נעלם. סיפורי-העם המקוריים שלהם משקפים את חיי הנווד ואת האידיאלים שלו, את גבורתו ונדיבות-לבו של בן-המדבר, את מידת הכנסת-אורחים שלו ואת עקיבותו ואכזריותו בגאולת הדם. מסורות האמונה של הערבים התערבו על-ידי הקוראן במסורות ואגדות ממוצא יהודי ונוצרי, והליגנדה הדתית מצטרפת בחלקה למדרשי המקרא ומהווה מקור חיצוני של אגדות מקרא. ואולם התרבות הערבית ספגה לתוכה את נחלת עמי המזרח ועשתה אותה לחלק בלתי נפרד מנחלתה היא, וקלטה גם מן המערב (שמורים בה גם סימני פגישה עם ערכיו הקלאסיים של המערב ועם המערב של ימי-הביניים). מזיגה יוצרת זו הגיעה לתכליתה בספר-המופת של ספרות-העם הערבית: אלף לילה ולילה. מתוך אוסף זה, הכל-כולל והכל-מקיף, ניתן לעמוד על אופיו של הסיפור הערבי העממי ועל תרומתה של ערב לספרות העממית בכלל. ברוב סיפורי ה'לילות' עודפת המידה הסיפורית-תיאורית על עצם העלילה. הבדיות העולמיות האלה הן גם סיפורים ריאליסטיים. כאן אנו מוצאים פעם ראשונה בדברי ימי האגדה של העולם העתיק ושל העולם המזרחי כעצם מעצמי התיאור—את סגולת ההומור. סיפורי ה'לילות' באו, לפי סיפור-המסגרת, כדי למתוח ולרתק ולהשכיח מזימות וזעם. כוחם הגדול בשעשוע.

יסודות 'אלף לילה ולילה' היו קיימים עוד במאה העשירית, ועריכתם הראשונה נעשתה במאה הי"ב. מהיות האוסף כולל על-פי עצם אופיו, הלכה יריעתו והתרחבה, עד שייחסו לו גם הרבה סיפורים—ובתוכם מן הידועים ביותר—שלא הוכנסו לתוכו. לסיפור-המסגרת של האוסף נמצאה מקבילה הודית, מה שמעיד על מקורו הראשי; ואילו שמות גיבוריו הם, כאמור, פרסיים. החוקרים העלו, כי הנוסח הקדום של הספר, בלשון פרס, נקרא בשם 'אלף הסיפורים', ושם זה הוחלף בהתאם לסיפור המסגרת, בציון מספר הלילות (הוספת ה'אחד' על ה'אלף' יסודה באמונה עממית, המייחסת סגולת הטוב ל'נפרד' ולא ל'זוגי'). ואמנם חלוקת החומר ללילות נראית כמקריית-סכימאטית.

החומר הרב והרבגוני גם פרץ למעשה את המסגרת; לפי נתינתו הראשונה של סיפור-המסגרת היה על המספרת באזני המלך שונא הנשים להביא רק דוגמאות מוכיחות נאמנותן של בנות-חזה—ואין הדבר כן. מהאחידות שבאוסף לא נשאר אלא אחידות הסגנון. לפי המקורות הגלויים ניתן להכיר בספר שכבה הודית-פרסית ולהפרידה מן השכבה הערבית הטהורה; עוד הוכח כי כמה סיפורים ומחזורים הם יהודיים ביסודם, ומלבד זאת נמצאו גם שרידים מימי קדם (ממוצא בבל ומצרים וגם ממקור יווני). גם בשכבה הערבית—רוב מניינו של הספר—ניתן להבחין בין 'בבל' ל'מצרים'—בין סיפורי בגדד ובצרה לסיפורי קאהיר ואלכסנדריה. כי מלבד סיפורי-מדבר, מעשים מחיי הבדווים, ולצידם מעט הזכרות מחיי הפלח בן הכפר, משקפת ספרות הלילות גם את העיר, הבירה, מקום שבת הכליף או נציגו. הטיפוסים העירוניים, מן הספל, שכיר-היום, ועד לכליף, רבון כל המאמינים, מתוארים תיאור אפי. יפי-החיים והנאת-החיים! העושר כשהוא לעצמו הוא סגולה יקרה והנעורים—לא כל שכן. תקופת-זהב אחת טבעה חותמה ביצירות העממיות, היא תקופת השלום שלאחרי הנצחון. אין יסורים, אלא יסורי-אהבה; גם איחודם של המרוחקים אינו משקיט את הגעגועים. הכליף אינו נבדל מעמו, מסביבתו, האהבה פוקדת גם אותו, מבשרו יחזה צערם של צעירים, ומתערב בגורלם לטובה. חרון אר-ראשית הוא, מבחינה מסויימת, הגיבור הראשי של הספר לצדם של גיבורים רבים אחרים, אנשים ונשים. ואולם המאחד את הכל הוא—הסגנון, אותו 'תאור הנהנין', אשר בלי משים הוא עובר מן הפרוזה ה'פשוטה' אל הפרוזה החרוזה, וכולל את השיר בחנו—מידת ה'מחברות'.

'אלף לילה ולילה' כולל כמה מאות סיפורים שונים, גם שני רומאני-אבירים גדולים ומקיפים, ועשרות משלים וליגנדות קצרים ונמרצים. הסיפור הטיפוסי הוא סיפור-האהבה, נובילה לפי הצורה ובדיה לפי החומר, ורוחו—רוח חיים. מה שנשאר מיסודות נזיריים בדת ישמעאל—איסור שתיית-היין—אינו אלא מוסיף גוון למסכת-החיים. רוב הסיפורים מן הסוג הזה חילוניים בתכלית ומכל ירושת המזרח הרבה נשתמרה בהם רק חיבת הציור בשלל צבעים.

הסיפורים המפורסמים ביותר של ה'לילות' הם בחלקם חיצוניים, לאמור סיפורים שלא נכללו בספר לפי עריכתו המקובלת ואינם אלא מתייחסים עליו. לשם ציון אופיים של אלו, מידותיהם והרכבם, נעמוד בזה על סיפור 'עלי בבא וארבעים השודדים'. הסיפור מיוסד על מוטיב ראשי: ניגודי גורל ואופי בין האח העשיר ובין האח העני. העשיר, רע-הלב, לא ישבע עושר, מקנא באחיו ומוציא מידיו את הסוד השמור אתו, ולבסוף הוא נענש על העושה, ומת מיתה משונה. עד כאן נוסח הסיפור העממי הפשוט, אשר סיפורים-אחים לו בכל הלשונות (מתחום העברית נזכיר אגדת 'האתרוגים', מתוך מדרש ויקרא רבה⁴³, אשר בקוי עלילתה אמנם שונה היא ממנו, ואולם במשמעותה היא דומה לו). בהמשכו נעשה סיפור-העם לסיפור-חכמה. המשפחה מצליחה להעלים דבר-מותו של האח הסוחר ולהביאו לקבורה בכבוד. שלב זה של הסיפור נראה כגילגול עלילת ראמפסיניט⁴⁴. ואולם מכאן ועד סוף הסיפור משנה העלילה את כיוונה. האר-כיליסטים ול"ט השודדים מנסים להתנקם ביודע סוד אוצרם, ואת מזימותיהם מפירה אחת אחת המשרתת הנאמנה והחכמה. הסיפור עובר אל מחזור מיוחד של סיפורי-חכמה: חכמת בת-דלת-העם הפותרת חידות ומצילה נפשות (הנוסח העברי נשתמר בעיבודו

חלק שני: אגדות העמים

של יוסף זבארה⁴⁵). וזוכה לסוף להיות אשה לגדול ממנה ביחש (גורם האהבה נדחק אפוא כאן לקצה הסיפור). הגורם הבדייתי שבסיפור הוא—המערה הנסתרה (בית האוצר) הנפתחת רק על-ידי לחש מסויים (כפי שהננו רואים מן האבטיפוס, סיפור אוצרו של ראמפסיניט, אין הכרח בגורם זה). ונוסף לו העוקץ: הלחש הוא פשוט בתכלית, ודווקא משום כך נשמטת נוסחתו מזכרון מי שאינו ראוי ליהנות מן האוצר⁴⁶. כאן נגענו שוב בשלשלת סיפורית מסויימת: המעשה מצליח בידי הצדיק, והרשע, המחקק אותו, נכשל בו (ראה את הסיפור החיצוני על משה ובן הדור העשירי⁴⁷ או את הרמז שנשתמר מעלילת גיחזי ואלישע [מלכים ב, ה]). כל זה יכול להתרחש בכל קצווי תבל ואינו מיוחד כל-עיקר לסביבה המתוארת; רק גורם לאומי-דתי אחד נכלל בסיפור, והוא המביא לידי התרת-הקשר: קדושת ברית-המלח. ראש השודדים נזהר שלא לאכול מן המלח של מארחו-יריבו—וזהירות זו מכשילה אותו. בסך-הכל לפנינו קומפוזיציה שלמה, הנותנת לנו בכללותה תמונות-חיים שונות (עולם המסחר מיוצג על-ידי הגיבור ובני-משפחתו, עולם ההפקרות—בכנופית הגזלנים-הרוצחים, ובין שניהם—העובדים למיניהם, משרתי-בית, אומנים, כגון החייט שיוצא לו ל'תפור' את הגוייה המנותחת וכו'). ואולם עם כל 'מעשה-ההרכבה' של גורמים שונים ומידות סיפוריות שונות, לא הוצא הסיפור מתחום העממיות. גם המוסר וגם החכמה, גם ענין תענועי הגורל והגלגל החוזר בעולם—אחד תפקידם: לשעשע.

גם הסיפור 'אלדין ומנורת-הפלאים', מן החיצוניים אף הוא, מצטיין בהעדפת התיאור הריאליסטי על הגורם הדמיוני. עליית ילד-העוני לדרגת חתן-המלך, של ילד-הרחוב—לדרגת אציל-הרוח, הם הפלאים של סיפור-הפלא, אשר כולו אומר שמחה פרימיטיבית-עממית בעושר שאין לו חקר. הניתוח מראה לנו גם בסיפור זה צירוף של שכבות שונות, וגורמים שונים. ענין המכשף המשתמש בילד, שלא טעם עדיין טעם חטא, כדי להעלות את האוצר הטמון, מחזיר אותנו לתקופה קדומה—לתקופת הקרבת ילדים; ותחבולת בת-המלך, הלוכדת את המכשף בפחו הוא, מצטרפת אל מחזור מעמדים דומים של החזרת עטרת-המלוכה לראש המלך, כגון מעשה שלמה ואשמדאי.

מן הסיפורים הידועים ביותר אשר בגוף האוסף ישמש לנו מעשה סינדבאד עובר-אורחות-ימים דוגמה בולטת לכל אשר נאמר על טיבו של האוסף. השם הפרסי של הגיבור הוא רמז למוצאו של הסיפור (אשר אבטיפוסו הפרסי גם נתגלה בינתיים). המסעות עצמם מעידים על קירבתו המשפחתית של הסיפור לאגדות אודיסיאוס, רב-התלאות. בפרטים חוזרים מוטיבים מאגדות כל העמים, שמהם חדרו גם לאגדת ישראל (מעשה אלדד הדני שנשבה בין אוכלי בשר אדם⁴⁸). הסיפור על שבעת פרקיו—שבע הנסיעות של סינדבאד—ערוך בצורת סיפור-מסגרת. המספר הכניס בו גם גורם סיפורי-אמנותי: העמדת דמות-היתול, סינדבאד הסבל, נושא מידת ההומור, אשר לעומתו מתבלט הגיבור עוד יותר ביכורתו. על-ידי כך הוכנס לתוך הסיפור גם מן המוסר הפתגמי: אל תקנא בעשיר, כי ביסורים עצומים קנה את עושרו. והמסגרת עושה את הסיפור לסיפור בגדדי; סינדבאד נעשה מקורב לכליף, ויוצא לנסיעתו האחרונה בפקודת המושל, וחי עיר המלוכה משמשים רקע ארצי נאמן לתיאורי הדמיון, המפליג אל ארצות רחוקות.

יג. סיפורי-האהבה הגדולים שבגוף ה'לילות' קרובים זה לזה עד כדי הזדהות, ואנו לא נסביר אותם על-ידי דוגמאות מקבילות מן החוץ, אלא נשלים את האחד על-ידי משנהו. על המספר חביב ביותר מעמד הסוחרים. נקודת-המוצא: הסוחר האמיד אינו זוכה ליורש אלא לעת זקנתו. ואין פלא שיורש זה מפונק מילדותו. יש שאביו גם מסתירו מעין רואים, מפחד ה'עין הרעה'. ואולם המקרה-ההכרח מוציא אותו מבית תפנוקיו, או נתינת מאביו, ביזבו אוצרותיו, ונאלץ להתחיל חייו מחדש ולכבוש לו את עולמו בדרך של יסורים; או שידל את אביו בדברים, והוא שלח אותו לסחור במדינה אחרת, וספינתו מטורפת בים או שיירתו נשדדת, ובעירום ובחוסר כל הוא מתגלגל לארץ רחוקה וזרה, בה הוא עולה משפל המדרגה ומגיע לעושר, הגדול פי כמה מעושר אביו. פרשת עלייתו זו היא גם פרשת אהבתו. אשה סגורה בהרמון מראה לו מרחוק סימני-חיבה והוא מעפיל ומגיע אליה. את הנאהבים רודפים על נפשם, אך האהבה מנצחת. ה- *Deus ex machina* הוא, לרוב, הכליף בכבודו ובעצמו, והסיפור מסתיים בחצרו של זה, כי הגיבור נעשה לסוף אחד ממקורביו ומהיושבים אל שולחנו. בקוויה הכלליים של עלילה טיפוסית זו ניתן עוד להכיר שלדי עלילות-גבורה-ואהבה מימי קדם. האמונה השולטת היא גם כאן—אמונת הגורל הכל-יכול אשר את גזר-דינו אין להשיב: הוא המביא את התלאות על האיש הצעיר, והוא גם-מאחד אותו עם בת-זוגו מן השמיים על אפם ועל חמתם של אויבים ומתנגדים ומפריעים למיניהם. ואולם הנושא העיקרי של התיאור הם החיים כמו שהם, ומטרתו ותכליתו—נצחון האהבה כמו שהיא. האהוב והאהובה מחליפים אגרות מליציות. פגישתן מלווה אמירת חרוזים ונגינת מנגינות של שירי-אהבה. גם המספר גם שומעיו ידועי אהבה הם. נהרי נחלי התיאור כולם משתפכים לתוך הים הזה, והים איננו מלא.

יד. חשיבות יתירה נודעת ב'לילות' למחזור הסיפורים הקצרים, סיפורי-תוגה וסיפורי-צחוק, הערוכים—ולא במקרה—אחד לצד השני. בהם מבקש עורך ה'לילות' ליצור מעין 'כל-בו' של האגדה הערבית. סיפורים קצרים אלה מעידים רובם ככולם על מקורותיהם: דבריימים, ביוגרפיות, אוספי-אניקדוטות, מעשים לדוגמה; כולם סיפורי-עלילה, וקשורים בסיפורים הגדולים, חסרי העלילה, ברוחם ובאווירתם. יש בהם איפוא כדי לפרש את אלה הגדולים. תרומת ערב לסיפור העממי כפולה היא: מידתו הרחבה של הסיפור הגדול, ונצח העלילה של המעשים והמעשיות. מן הראוי איפוא להביא בזה מספר דוגמאות מקוריות מסיפורי העלילה הקצרים, מהן ניתן לעמוד על טיב אגדת-ערב בכלל, לרבות זו שמחוץ למסגרת ה'לילות':

1. מסיפורי האהבה אשר לבנו עוצרא (לילה 383): אחד האצילים אהב אשה מבנות שבטו. ואולם האשה לא השיבה לו אהבה, והוא נפל למשכב וייאנש. נכמרו רחמיה עליו, ותבוא לבקרו. בראותו אותה התרגש מאוד וימות. נפלה על גוייתו ותמת גם היא.—מידת בני השבט הזה, אשר אהבתם—מיתתם, היתה למשל⁴⁹.

2. תלמיד ותלמידה (לילה 384): בבית-ספר ביקרו נער בן-חורין ונערה מבנות השפחות. יום אחד לקח הנער בחשאי את לוח-הכתיבה של הנערה וחרת עליו שיר-אהבתו אליה. משקראה הנערה את השיר הרהיבה עוזו בנפשה וכתבה תחתיו אף היא שיר, בו סיפרה כי לבה כולו אהבה לו. הלוח נפל ליד המורה, אשר ידע גם הוא בזמנו יסורי אהבה, ובשיר שכתב מתחת לשירי שניהם עודד אותם, ובירך את בריתם. בא אדוניה של אותה נערה לבית-הספר, נטל

חלק שני: אגדות העמים

- את הלוח וסיים את המחזור בשיר משלו: הברכה תבוא על השניים, ואולם המורה ישא נזיפה, כי לא התנהג כשורה... שיחרר את הנערה, וערך את נשואיה עם אהובה.
3. **המשורר** (לילה 386): הכליף חרון אר-רשיד התקוטט תוך שעשועי-אהבים עם אחת מפילגשיו, והיא הפליטה אימרה (י'אור היום מבטל את הבטחת הלילה) שנראתה לו ראויה להיות מותרת על-ידי פייטן. קרא לשלושה משוררים ויצווים לחבר כל אחד שיר על פליטת פי האשה. שניים מהם, מעטי-הכשרון, חיברו מה שחיברו, ואילו השלישי, אבן נווואס המפורסם, תיאר בשירו אותו מעמד, לפרטי פרטיו, כאילו היה נוכח בו, והוכיח למלך שמשורר-אמת אין סודות לפניו כי בעניי-רוחו הוא רואה הכל.
4. **קנה-סוכר** (לילה 389): מלך פרסי אחד (חוסראו אנושירוואן) נקלע לכפר גידח וביקש מיד כפרית אחת כוס מים ממותקים. המשקה ריווח צמאנו, ולתמהונו שמע כי קנה-סוכר אחד הספיק כדי להמתיק את המים. יצא לצוד ציד, והחליט בלבו להגדיל מסי אותו כפר אשר הברכה שורה בתנובתו. ואולם כשחזר לפנות ערב ושתה אותו משקה שהגישה לו אותה אשה, הרגיש שמותקו פחות מכפי שהיה בבוקר. קבל על הדבר, והיא אמרה לו: הפעם לא הפיקו שלושה קנה-סוכר את אשר הפיק קודם קנה אחד, אין זאת, כי המלך שינה דעתו לרעה על תושבי הכפר, ולפיכך ניטלה הברכה מתוצרתם... המלך נשא אותה כפרית לאשה (ובזאת מצטרף הסיפור לסידרת סיפורי בתי-האיכרים החכמה⁵⁰).
- נביא עוד דוגמאות מספר מתוך 'יתר ה'לילות' ודוגמא אחת מתוך הסיפורים החיצוניים:
5. **דורון הכלב** (לילה 340): עשיר מופלג בעל נפש גדולה היה מאכיל את כלבי חצרו בפנכות של זהב... פעם בא פושט-יד לחצר וביקש ליהנות משיירי מאכלו של אחד הכלבים. רמו לו החי כי רשאי הוא ליטול גם את הפינכה. הוא נוטל את הפינכה על-מנת להחזיר, עושה אותה קרן למסחר, ומצליח ועולה בארצו לעושר גדול. ביום מן הימים הוא חוזר לאותו מקום כדי להחזיר לאציל את דורון-הכלב. ואולם בינתיים ירד האיש פלאים; ביתו חרב והוא עצמו מוטל באשפה. קרב אליו העני-לשעבר, סיפר לו את המעשה ואמר לתקן את מזלו, אך האציל סרב לקבל בחזרה את אשר חית-ביתו נדבה — —
6. **המארח חומד לו לצון** (לילה 32): פושט-יד רעב נתקבל בביתו של עשיר. חמד לו העשיר לצון: ציחה להביא לפניו כל מיני מטעמים ומשקאות כדי לגרות תיאבון, ולמלצרים אמר בחשאי כי יגישו פנכות וצלוחיות ריקות. ואולם המארח לא הפריע את המישחק, והעמיד פנים כאילו הכיבוד הוא כיבוד של אמת, עד שבא לו רגע של כושר, וסטר על לחיו של מארחו, ומיד התנצל: אין הוא רגיל בשפע כזה של מאכלים ומשקאות והיין נכנס לראשו עד ששכח את כל נימוסיו... צחק הלך העשיר וכיבד את המארח כיבוד של ממש.
7. **ילקוטו של עלי הפרסי** (לילה 295): אחד קורדי טוען, כי ילקוטו של עלי שלו הוא; השופט פוסק כי על שניהם להגיד מה נמצא בילקוט; כל אחד ממציא, כיד הדמיון הטובה עליו, חפצים וערכים לרוב אשר מן הנמנע הוא כי הילקוט יכיל אותם. לסוף פותחים את הילקוט והנה בתוכו מעט דברי אוכל—השופט נוזף בשניהם ומשלחם מעל פניו.
8. **האנפילאות** (סיפור חיצוני): קמצן אחד רוצה להיפטר מאנפילאותיו המוטלאות טלאי על גבי טלאי, ובכל פעם שהוא מסלקן מידו קורה אסון, ועליו לשלם דמי-נזק עצומים: אנפילאותיו סותמות מנהרה, גופלות על אשה הרה וכו'.
9. **נדיבות-לבו של האטם** (סיפור חיצוני): האטם (גיבור היסטורי, ראש שבט טאי) מפורסם בנדיבות-לבו. לביתו-אהלו שבעים פתחים⁵¹, ויש אשר פושט-יד נכנס דרך כל הפתחים בזה אחר זה ומקבל בכל אחד מהם נדבה. אחיו צר העין ביקש לחקות אותו, ואולם משבאה לפניו פלונית הקבצנית פעם שלישית, עמד ויגרש אותה מעל פניו (העלילה משמשת נקודת-מוצא לאחד מסיפורי-המופת של בוקאצ'י⁵²).

הסיפורים מן הסוג הזה אינם בני רמה אחת, אם אמנם כל אחד מהם יש בו מסגולת המפתיע והלוקח לב; יש ביניהם סיפורי-צחוק וסיפורי-תוגה, מסורות מהימנות על-ידי יחוסן לגיבורים ידועים, ומעשים ומעשיות באלמונים בני אלמונים. המשותף

לכולם—הגישה הריאליסטית, והרצאתם המשובצת חרוזים מוסיפה, כאמור, מיופי האמנות על יופיים הטבעי.

טו. ב'אלף לילה ולילה' כלולים גם מספר סיפורי-מוסר וליגנדות יהודיים אשר מלבד עדות המספר על הגיבורים כי הם יהודים, מעידות על מוצאם דמויות מתוך המעגל האמוני-יהודי, כגון מלאך-המוות ועוד. גם הסיפורים הללו מרוכזים ב'לילות' במקום אחד, ודומה כאילו עברו לשם מתוך אוסף עברי. (אמנם, קשה לקבוע כאן מסמרים; יש רגליים להשערה, כי 'ספר המעשיות' של נסים גאון⁵³, שהוא אחד ממקורות האגדה היהודית המאוחרת, היה כתוב ערבית תחילה). הצירופים שונים כאן מאלו שבאבטיפוסים היהודיים; לאחת הליגנדות האלה, למשל—'מעשה באיש חסיד שמבני ישראל' (לילה 468)—צורפה מעשיה טיפוסית של כובש-יצרים מצרור האגדות על רבי חנינא בן דוסא ואשתו⁵⁴. ב'לילות' כלול גם נוסח שלם של מעשה דניאל ושושנה⁵⁵.—מאלו יש להבדיל יצירות ערביות אשר ניתן לשער, כי יהודים כותבי ערבית כתבו אותן, ובהן מנחלתם-מסורתם של שבטי הערבים אשר יהדותם קדמה לאיסלמיותם, ותורתם מתייחסת ישר על אברהם אבינו, אביו של יצחק וישמעאל⁵⁶.

הנושא המקראי הוא עצם האגדה הישמעאלית, אשר לא אחת היא כעין מדרש למקרא, אגדה תנ"כית מהזמנים שלאחרי התנ"ך. אגדות ומסורות ישמעאליות מסוג זה יש להן לרוב דוגמה-מקבילה באגדת ישראל המאוחרת, שנרשמה במקורות בני-זמנה של עליית התרבות הערבית, וקשה לקבוע, מי קיבל ממי. בחירי אגדת ישמעאל הם במידה מרובה 'ערבי' התנ"ך, כגון יתרו חותן משה. אגדת אברהם היהודית-המאוחרת, —פרקי פלאי לידתו והתנצחותו עם אביו ועם מלכו, —אם לא מוצאה מישמעאל, טיפוחה בישמעאל. ואולם גם משה הוא מבחירי אגדת-ישמעאל, וגם יוסף, אשר משוררי ישמעאל העלו את פרשת כיבוש-יצרו לעלילת-אהבה רבתי. ביותר נאחזה אגדת ישמעאל בשלמה המלך; דומה, כי הדמיון הערבי המתגבר, שלא מצא בימי בקיעת מעיינות היצירה מקומות-אחיזה נוחים בהיסטוריה הלאומית, חזר וקשר כתרים למלך מבני ישראל אשר דת-האישלם מאז ימי קביעת הקוראן כאילו נטלה את קדשיו ומסורותיו. מכל מקום נראים המשלים על שלמה המלך שבאגדת ישראל המאוחרת כשאובים רובם ככולם ממקור ישמעאל⁵⁷.

הנגיעות וההשפעות ההדדיות של תרבות ישראל ותרבות ישמעאל רבו מאוד עם הצטלבות שתי התרבויות הללו בימי-הביניים. מן הערבים למדו פייטני ישראל גם את אמנות הסיפור—בנוסח מחברות כתובות בפרוזה חרוזה—ואלחריזי וברכיה, אבן זאבארה ואבן סהולה ועמנואל הרומי וחבריהם הידועים פחות מהם—תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם הם. הרבה תורגם מערבית לעברית או עובד וסוגנן מחדש, בכלל זה גם מקורות חשובים למעשים ולמעשיות, כגון 'מחברות איתאל'⁵⁸ 'מוסרי הפילוסופים'⁵⁹, ועוד.

אגדות מתקופת דברי-ימי היהודים בערב בהן מופיע הערבי גם כנוטה חסד לישראל, כגון עומר בן קטף אשר לפי המסורת היהודית ביקש להקים את הבית השלישי⁶⁰, וגם כאויב-נפשם של ישראל, כגון הפרש הישמעאלי האלמוני אשר סוסו רמס, לפי האגדה, את ר' יהודה הלוי⁶¹—אינן יוצאות מכלל אגדות ישראל. לא כן דברי-מסורה

חלק שני: אגדות העמים

מרוקמים מסביב לקברות גיבורי המקרא: לא מעט מאלו הם ערביים⁶², אם כי גם כאן קשה לקבוע תחומים. ראוי לציין, כי צרור אגדות מאגדות מחמד נתקבל בתחום האגדה העברית⁶³.

רשות מיוחדת מהוות אגדות שבטי ישראל דוברי ערבית. התימנים, למשל, עמדו גם הם בצלה של האמנות הסיפורית הגדולה בת תקופת הזוהר של בני-ערב, וגם בדבריהם, אשר מאספים מצילים מפיהם בדורנו אנו, ניכרת האסכולה הערבית על טהרתה⁶⁴.

בשני הדורות האחרונים מאספים החוקרים גם מאגדות הערבים שבעל-פה דברים חיים בפי העם ומסופרים בלשון בלתי-ספרותית על בנותיה הרבות. כבר נאספו, למשל, סיפורים עממיים של ערביי הארץ⁶⁵.

טז. כאגדת העמים העתיקים כן מאוחדת גם זו של העמים המזרחיים, על-ידי גורלם של העמים. העמים העתיקים שבקו חיים לעמים צעירים מהם, ללשוניותיהם לא היה המשך חי, יצירתם שימשה נידבך בבניין התרבות העולמית, והישגיהם נעשו מופת לבאים אחריהם. המיתוס נשתמר אצלם על טהרתו, ומהיותם עמים פעילים, יוצרי היסטוריה, הנחילו לעולם את נחלתם מעשים מעשים שהיו. ואולם העמים המזרחיים קיימים מאז מקדם, ולא נשתנו מאז מקדם. תרבותם ודתם גברו על כוחם הלאומי ועל רצונם הלאומי. כל ארבעת העמים המזרחיים שהוזכרו כאן עמים נרדמים הם, ויצירתם הנצחית היא מחוץ לכל זמן. והמציין את יצירתם הוא המשל. בשתי הקצוות, סין וערב, אנו נפגשים בתרבות סיפורית עצומה ומשוכללת, חילונית, לכאורה, וקשורה קשר אמיץ בחיים השוטפים; ואם המשל נראית לנו הודו, ואולם עניין גזירת הגורל גילה לנו את השורש הנסתר. המספרים המופלאים, יוצרי 'אלף לילה ולילה' ועורכיה, ספגו חכמת דורות, וגם ידעו היטב את סוד 'הכל הבל'. כל סיפור וסיפור שלהם מסתיים במימרה החוזרת: חיי אושר חיו עד בוא המפריד—המוות, ומליצה שגורה בפיהם: אילו נכתבו הדברים בתוך זוויות העיניים, היה בהם כדי להורות מי שמסוגל לקבל הוראה. את המימרה הזאת נכתוב על שער המשל המזרחי להיותה נקראת בכניסה וביציאה.

פרק שלישי: עמי המערב הנוצרי

א. במערב הנוצרי על שבעים לשונותיו-אומותיו מעטים הערכים המשותפים, הבין-עממיים. 'שפה אחת ודברים אחדים' אנו שומעים כאן רק בשטח האמונה, אשר הכנסייה מציגה אותה, ברשות האמנות, פורצת הגדרים, שלשונה מובנת 'מחוץ למחנה' כשם שהיא מובנת בתוכו, ואחרון אחרון—ברוח העממית, המשותפת לכל פשוטי העם שלא למדו עדיין קרוא וכתוב.

בתולדות הסיפור העממי המערבי נבחין בין שלוש רשויות: רשות האמונה, רשות האמנות, רשות העממיות, היוצאות לשלושה ראשים אלה: ליגנדה, ילדת-טיפוחיה של הכנסייה; נובילה, שצורתה נקבעה על-ידי מספרים-אמנים; בדיה, סיפור שבעל-פה, שנרשמה ישר מפי העם. אם הליגנדה הנוצרית היא זו הכתובה בלשון הכנסייה, בלשון הניאול-לטינית וחדורה רוח זמנה—תקופת ימי-הביניים; דוגמתה למופת—האוסף הקלאסי 'מעשי הרומאים' (Gesta Romanorum). אם הנובילה היא זו שנוצרה בארץ-האם של תרבות התחיה, באיטליה, וספר-המופת שלה—'ספר עשרת הימים' לבוקאצ'ו. את הבדיה, בת-העם, גילו ראשונה בזמן החדש, וספר המופת שלה אוסף המעשיות של האחים גרים.

אין כל חדש תחת שמי האגדה. לנובילות המערב נמצאו מקבילות במזרח; הבדיה של עמי המערב ינקה ממקורות טרום-תולדתיים, לאמור ממקורות שקדמו גם ליצירת העמים הקלאסיים, עמי הקדם; והליגנדה, אשר שמה מעיד עליה שמוצאה מן הקריאה, ודאי שלא נוצרה יש מאין. ואולם לא כל המקורות נשתמרו, ויש נושאים, על כלליהם ופרטיהם הנודעים, שלא מצאו את גאולתם אלא במסגרת שלתוכה הוכנסו ולה הותאמו. את שלוש הרשויות האמורות אנו מבדילים ואת שלושת האוספים אנו מעמידים על נס—משום שבהם אנו רואים התגלות ועליה-לפיסגה.

המערב בכלל לא הגיע לידי יצירת ספרות אוניברסאלית אלא בזמן החדש. תקופת התחיה לא הקיפה את כל העמים, וגם לא היה לה המשך ישר. בספרות העממית התגלה חלק מהכוח היוצר של העמים והוא שהיה לנחלתם המשותפת (בעוד אשר הספרות האמנותית נשארה, עד לדורות האחרונים, נחלת היחידים בלבד). אגדת עמי המערב היא אחד היסודות של תרבות המערב.

(1) הליגנדה הנוצרית

ב. הליגנדה הנוצרית מנושאי האמונה היא וממשמשי האמונה. בה נמשך המיתוס הדתי של הנצרות ממקורם של ספרי הבשורות¹. לישו האחד היו שנים-עשר תלמידים, ומן הדור השני ואילך קמו שליחים ומשולחים לאין-ספור, ובימי מלחמת הכנסייה על קיומה, מלחמת-מגן ומלחמת 'גיוור' כאחת, היו רבים חלליה קדושים מקדשי שמה. חייהם ומותם של הקדושים הללו, מהם כוהנים ונביאים ומהם מפשוטי העם, צדיקים נסתרים, נרשמו בספרי ההיסטוריה הדתית, ובעיקר על לוחות האגדה, שהיתה לאמצעי

מוכח, לדוגמה חותכת בפי הדרשן מטיף-המוסר: יראת-אלהים ושמירת מצוותיה היו מודגמות בסיפורי-מוסר, דברי הוכחה ודברי תוכחה באו בלבוש סיפור. ככל ליגנדה קרובה גם הליגנדה הנוצרית בדרכיה לליגנדה היהודית, לאגדת ישראל. כזו כן זו מבקשת ומאדירה את האמונה שבלב וקושרת כתרים למוסרי נפשם על קידוש אמונתם, אלא שהאגדה היהודית היא תמיד לאומית לא פחות ממה שהיא דתית.

בליגנדות הנוצריות נבדיל איפוא בין אגדות היסטוריות ובין אגדות ביוגרפיות. הליגנדה ההיסטורית מוסרת למשמרת את קורות הסבל שסבלו כרוזיה הנאמנים של אמונת-מיעוט בעולם עובדי אלילים. אגדת ישני-המערה, למשל, — על נוצרים שהס-תתרו מפחד השלטון המדכא בחיק סלע וישנו תקופות ועידנים, ומשהקיצו ראו והנה העולם כולו נוצרי², — המסתייעת במוטיב מצוי³, חתומה בחותם נצחון הנצרות. הליגנדה הביאוגרפית מספרת לנו גם על הנסיונות בהם נתנסה החסיד, גם על מעשיו הטובים ועל מעשי נסים שעשה. לאחר שהפורענויות אשר באו על כלל המאמינים חלפו ועברו לבלי שוב, עוד משמש מופתו של איש-המופת אזהרה ועידוד, סימן וברכה לאדם שהובא לידי נסיון. אנטוניוס המתבודד נוסה על-ידי השטן, שהופיע לפניו בדמות בתולה יפה לפתותו לעבירה, ואולם הוא בחר לעשות גחלי אש משכבו⁴, ואין בינו ובין ר' מתיא בן חרש, שעמד בנסיון זה ממש, ולא כלום, ולא עוד אלא שזה האחרון הפליא להגיב⁵. סיפורי-המוסר יפים בכל סביבה ובכל אורה דתית; גם עניין הנזירות אשר הנצרות, לפי ראשית לקחה, היתה מאדירה אותה כדת, חוזר בכל הליגנדות (גם דת-ישראל, שאינה מכירה בעקרון זה, נותנת לנזירות כר נרחב בתחום אגדתה⁶).

ראשית תולדות הליגנדה הנוצרית בברית החדשה גופה. סיפור חבלי ישו ושליחיו, מעשי-הנסים שעשו ומשלי-המוסר שמשלו, הם סוללי הדרך וקובעי הדרך של הליגנדה הנוצרית. ואולם כתיבת ההיסטוריה של הליגנדה הדתית אשר במערב הנוצרי מתחילה בהזכרת עלילות מתוך שירות-אמונים ואמונה, המספרות על מה שהתרחש בחצרותיהם של ראשוני המלכים למערב הנוצרי (מלך ארטוס האנגלי, קארל הגדול, הנסיך ולאדי-מיר מקיוב); הליגנדות הללו הן סיפורי אפירים שנלחמו את מלחמת הגבורה שלהם, והאמונה אזור חלציהם. ספרותה של הכנסיה היא ספרות כוהנים משרתים בקודש, אוספי ליגנדות ומשלים מתוך הדרשה ולמען הדרשה. באוספים אלה (אשר אחד מהם, 'מעשי הרומאים', מדגים לנו, כאמור, את השכבה הזאת), יש עוד הרבה מן החילוניות, ואולם יש בתוכם גם מיוחדים לחייהם המופתיים של אנשי-המופת, אשר אחרי מותם העניקה להם הכנסיה את התואר 'קדוש' וסידרת דברי ימי חייהם ומותם באה בצורת לוח השנה, בו מוקדש כל יום לזכר קדוש או קדושה. ויש אשר צדיק אחד מצדיקי הדור לקח את הלבבות, ועליו נוצר ספר-עם, כעין זר-פרחים, שכל פרח בו הוא מופת פורח מחייו. לסוף פורצים הספרים את גדר הכנסיה, נכתבים בלשון עם ועם, ונעשים ספרי-עם. אחר באים גם גדולי השירה והספרות ומוסיפים נופך משלהם. אל סידרת מקורות הליגנדה הנוצרית נצרף גם את הליגנדות של גוטפריד קלר ואת סיפורי-העם של לב טולסטוי.

ג. אגדת-האפירים, הכתובה בשירי-עלילה גדולים של ימי-הביניים, נראית כהמשכה-יורשתה של אגדת-הגיבורים האלילית. שירת-הניבלונגים, למשל, זו הנוסחה הנוצרית

של אגדת אמונים-והפרת-אמונים ה'אלילית'—שרדו בה שרידי המיתוס הקדום, אם אמנם היא עטופה גלימת הדת הנוצרית; באבטיפוס (בשירת ה'אדה' האלילית) מתעורר ריב בין שתי מלכות מתרחצות במימי הרינוס, והתקיפה שבהן מתרחקת מאחותה כדי לזכות בזרמיו הראשונים של הנהר,—ובשירת הניבלונגים תובעת לה אותה דמות עצמה זכות-בכורה בכניסה לכנסייה. ואולם בעיקר אנו מתכוונים כאן לאותם אבירים ובני-אבירים, שכוחם ככות גיבורי-קדם, אלא שהוא נתון לאידיאל הדתי, למוסר, למצווה ולמעשה גמילות-חסדים. איליה מורומץ, אביר שירת רוסיה הנוצרית בראשיתה, שישב שלושים שנים רצופות באפס מעשה מאחורי התנור מתעורר לקום ולהילחם למען העניים ועלובי-החיים בהשפעת ליגנדה, שסיפר לו אחד עולה-רגל. (יש עניין מיוחד גם בליגנדה זו כשלעצמה: סוויאטוגור, אחד מבני הענקים אשר אין מעצור לכוחו, ביקש להרים ולשאת את שקו הקטן של האיכר מיקולה ולא יכול: השק, אשר מיקולה היה נושאו על שכמו ללא כל התאמצות, הכיל רק עפר-אדמה, ואולם בו כל צער האדמה וכל סבלה). יש שהשירים מצורפים אפיזודות אפיזודות, שכל אחת עומדת ברשותה היא, ויש שהמשוררים הגיעו לכלל קומפוזיציה שלמה, אשר החזרתה ללשון סיפור-העלילה תתן לך ליגנדה אחת מושלמת, ולא צרור של אגדות. אגדת פארציוואל, ששימשה יסוד לאחת משירות-המופת של המערב הנוצרי בימי-הביניים, נראית כמרוקמת מסביב לעלילה פשוטה ועמוקה כאחת: העלם שגדל בתום ובתמימות גמורים והחיים זרים לו, וענוותנותו-בישנותו הטבעית עומדת לו, נמצא אשם, שראה בסבלו של מלך מוכה-אלהים ולא שאל לסיבת הסבל ולא הראה כי הדבר נגע אל לבו,—הוטל עליו לשאת עוון אשמתו זו עד שיעבור שבעת מדורי הכיפורים. לשם הבנה מלאה של עולם זה, אשר אבירות ואמונה מצטלבות בו, נביא כאן קיצור הקומ-פוזיציה של משורר מודרני, אשר נסמך על קווי עלילה מסורתית,—אגדת גאוואן, מן האבירים הסמוכים על שולחנו של ארטוס המלך⁸.

בחצרו של מלך המלכים וראש האצילים, הם האבירים המפורסמים בזמנם בכל רחבי תבל כמגינים עשויים לבליחת של כל נתקף ונעלב וכעוקרים בתוקף ועוז את מעשי האכזריות והנבלה—הופיע ביום מן הימים אציל נכרי, במסווה על פניו, התייצב לפני המסובים מסביב למלכם, עמד ויקרא בקול רם: 'שמעוני הגברים! באתי הלום למען בחון את עוז רוחכם, אם כשמעו כן הוא. מלאך המוות הנני, זה הממית אשר אין להמיתו. מי מכם ירהיב עוז ולקח את הגרון מידי והתין את ראשי מעלי? אולי יצליח הפעם וקום לא אקום עוד! לא אלחם נגדו, יבוא ויעשה בי כאוות נפשו! אולם נדר ידור, שבועה יישבע שרירה וקיימת: כי כעת חיה, כתום שנה שלמה יסור אלי, יתיצב לפני והיה נכון שאגמלהו מידה כנגד מידה ועשיתי לו כאשר עשה לי!'

נדהמו האבירים, נתמלאו אימים. אמר השטן להתריע על נצחוננו, כי גלה כבוד מחצר המלך. קם הצעיר שבחבורת הגיבורים, עלם אשר קינא לכבוד מלכו וחבריו; נשבע את השבועה האיומה, לקח את הגרון מי י הזר ויניף אותו בזרוע נטויה. ולמראית העין שיחקה לו השעה: התין את ראש האויב מעל גופו. אולם לא מתו לא הגוף ולא הראש; הגוף עמד על רגליו, הראש עמד על צווארו, פתח את פיו ויאמר: 'חתמת על גורדין שייעשה כך בשעתו. לתקופת השנה התייצב לפני, במקום שבתי, המכונה בשם המערה הירוקה, תבקשני ותמצאני. אבל אם תאחר לבוא אך בשעה קלה, מפרש-שבועה ופורץ-נדר תיקרא, חסר-כבוד וחסר-אמונים, ויקללו את שמך לצמיתות! והגולגולת נתחברה שוב עם הגוף, והזר נעלם. באותו יום יצא הגיבור הצעיר לדרכו, לבל יחטיא את המטרה ולא יחמיץ את השעה. עזב את ארצו ויפן אל מעבר לים; עבר ממדינה למדינה וישאל אחרי מקום המערה הירוקה ואף

חלק שני: אגדות העמים

איש לא ידע להודיעו על דבר הימצאה. זמן יציאתו—עונת השלגים; החורף עבר, האביב חלף לו, הקיץ תם, הסתיו כלה; הגיעה שוב עונת קור, והעומד בנדרו לא התקרב עדיין למחוז חפצו הנסתר אף כמלוא גימה.

והנה נתגלגל למקום הקרח הנצחי, לקצווי הישוב, אשר משם לא תובילך הדרך אחורנית. שם מצא, יומיים לפני מלוא העת, מצודה בודדת, מוקפה יער עבות; כרע נפל ליד השער, שבור ורצוץ נפש, באפס אונים ובאפס תוחלת. בעל המצודה קיבל את פני ההלך בסבר פנים יפות, שאלהו למטרת דרכו ויבשרהו אומר, כי המערה הירוקה ידועה לו וגם קרובה מאד לארמונו. הזמין את הנודד לעשות בביתו את היום הזה ומחרתו, ובערב יום הפקודה ינהלהו השומר למטרתו ולא יאחר. שבה השמחה ללב האומלל; ישבו יחד אל השולחן, בעל הארמון והאורח, וייטיבו את לבם ביין.

עודם סועדים, ובעל המצודה פונה אל אורחו ואומר לו: 'כיון שנעשינו ידידים, הבה נחליף בינינו תשורות חן. מחר אצא לצוד ציד, והיה כל שללי שאביאהו הביתה ונתתיו לך במלואו; לעומת זאת הישבעה־נא לי שבועת צדק: כי כל מה שיזדמן לידיך ביום שהותך בבית, אם קטן ואם גדול, נתון תתנהו לי והיה לי לזכרון!'. לחץ האורח את ידי מארחו ויישבע לו. בבוקר השכם עזב בעל המצודה את מעונו ויצא לצוד ציד, וישאיר את אורחו לבדו עם עקרת הבית. מזדקן היה הבעל ופניו לא לקחו לב; אולם אשתו היתה צעירה לימים ורעננה—עד שיאות לה יותר להיקרא בתו מאשר אשתו—ומחוננת היתה ביופי עליון. האציל האורח עודנו ישן והיא מעירה אותו בנשיקת אהבה; טרם יקום ממשכבו והיא מלטפת את עורו, מחליקה את שערותיו ומדברת אליו דברי מותק העשויים לפתות לב. 'מהתנהגותך למדתי, אמרה, שהנך מתכוון לקראת המוות; לכן שבעתיים מצווה אתה לקטוף מפרי החיים כל עוד השעה משחקת לך!'. אולם הנאמן לדיבורו ולמצות בני חבורתו לא נשמע לה; במצוקת לבו התפלל תפלה חשאית לאלהיו שישמרהו ולא יפילהו בפח החטא; גער ביצרו וכבשו. אמרה הגברת: 'שמוע לא שמעת לי, אבל תשורה תיטול מידי. הא לך חגורתי, שיש לה סגולה פלאית: מי שיחגרנה, כל רע לא יאונה לו, חרב לא תחבלהו, שלם בגופו יצא ממערכת דמים!'. נחלש כוח סירובו לרגע; קשה היה עליו לדחות את נדבתה, אחרי אשר העליב אותה ודחה את אהבתה; גם הקסימתו המתנה המסוגלת להצילו מידי המוות. עוד הוא מהסס, והיא תוחבת את החגורה לידו. באותה שעה שב הבעל, והאורח הסתיר את מה שקיבל בשולי בגדו. אמר הזקן לאורחו: 'עת צאתך הגיעה, והנני לקיים את נדרי: כל מה שצדתי, לך נתתיו. תן גם אתה, מה שניתן לך בזמן שהותי בחוץ'. נלחמו בנשמת האציל שתי התחייבויותיו שאין להשלימן זו עם זו: אם יכחיש את דבר החגורה ולא יחזירנה, אמנם ישמור לו סם חיים ליום ההכרעה, אולם יפר את בריתו שכרת עם מארחו; ואם ימסור את המתנה לידי בעל האשה, יגלה את קלונה לפניו ושפך את דמה. לא, איננו יכול להעיד נגדה, לגלות את חרפתה, להראותה בעיני בעלה כבוגדת! מוטב שישקר, שיקח עליו את חטא הפרת הנדר במלוא משקלו. ענה את שואלהו ויאמר: 'לא זכיתי בביתך אלא לנשיקה, והנני להחזירה לך'. קם וינשק לזקן נשיקת־כזב, ולבו מת בקרבו על השבועה שלא קיים אותה.

היום נטה לערוב, בעלי המצודה נפרדו מאת אורחם, והשומר הובילהו למקום המערה הירוקה ויעזבהו שם לנפשו. עוד לא נמלא הזמן כולו; בשעה אחת הקדים לבוא. והנה באמצע המערה עומד ארון מתים ומת בתוכו; ובזוית מול הפתח ניצבת אנדרטה של עץ, מעשה ידי אמן, דמות דיוקנה של האלה־האם, מלכת השמים. השתחוה לפניה ויתודה את חטאיו לפניה; גם הוציא את החגורה הקסומה מתיקו ויניחה ליד תמונת האלה. אמר: 'שאי נא את חטאתי ומחלת לי; אפרד בזה ממתנת השוא ולקחתי את גורלי עלי ללא שלט ומגן והפקדתי רוחי בידיך!'.
והנה נמלאה העת. התעורר המת, שוכן הארון, מתרדמתו, עזב את משכבו ויקדים בשלום את פני האציל שעמד בדיבורו. הוציא את הגרזן ויאמר להפריד את ראש הבחור מעל גופו. פתאום זוה האנדרטה ממקומה. פתחה את פיה ותאמר: 'אל תשלח ידך אל העלם הזה ואל תעש לו מאומה; כי עתה ידעתי, כי ירא־שמים הוא. עמד בשבועתו, וחטאתו נסלחה לו'.
התליין החזיר את חרבו לנדנה ויסיר את המסוה מעל פניו. התבונן המחונן חגיגת־פתע בפני העומד למולו ויחרד—הרי זהו מארחו אשר בביתו שהה יומיים. הפנה את מבטו ויצא

עמי המערב הנוצרי

ישר בפני האלה, האנדרטה החיה, וישתומם—הרי זו היא האשה שאמרה לפתותו ואף נתנה לו את תשורת הקסם. —
החיים והמוות נדברו יחד לנסות את לב העלם. והוא שרה עם כוח-החושך ועם כוח-האור ויוכל להם.

ד. באוספי הליגנדה הנוצרית אנו מבחינים בין שלושה ראשים: הליגנדה הכללית (סיפורי מוסר ודת כתובים בלשון הכנסיה הלטינית); מעשי הקדושים ומוסרי-נפשם על קידוש השם (ההיסטוריה של הכנסיה, המודגמת במעשי המארטירים אנשי-השם וכתובה גם בלשון הכנסיה וגם בלשון העם); שבחי צדיקים (מופתיהם של בחירי האמונה, רשומים בלשון העם אשר בקרבו ולמענו פעל איש המופת).

הליגנדה הכללית אינה אלא גילגולה-חידושה של הליגנדה הקלאסית, אשר רוב נושאייה קדומים ומשותפים לעמים הרבה ומוצאם המשוער הוא המזרח. מעשי הקדושים שרובם 'זכרונות' מזמנים עברו, בהם היתה עוד הכנסיה לוחמת על קיומה, מביאים לטהר-המאמינים, שאינם מצומצם בתחומים לאומיים, את המסורת הכנסייתית-לאומית, כ'מעשי אבות סימן לבנים'. שבחי הצדיקים—עניין מיוחד בהם לכיתות חסידי הצדיק, אשר כל מעשה טוב שעשה הוא להם מופת, המאדיר כבודו וכבוד הכנסיה וכבוד המעשה הטוב גם יחד.

נציין בזה מבחר אוספים לפי סדר ראשים אלו:

1. שבט האמונה (*Disciplina clericalis*). אוסף של שלושים וארבעה משלים. ערוכים לטינית על-ידי היהודי המומר משה ספרדי (שמו הנוצרי: פטרוס אֶלפֹונְסִי), בשנת 1110 בערך. רובם ממשלי המזרח (ביניהם גם המובאים במפורש בשם הערבים) וערוכים כסיפורי-חכמה בהם ילמד החכם את תלמידו בינה ואמונה. יש בתוכם גם מספר אמרות-חכמה, ללא הדגמה סיפורית. יתכן כי הספר תורגם בזמנו כולו לעברית, ואחד מסיפוריו נשתמר בנוסח עברי^{9/10}.
2. סיפורי-מופת (*Exempla*). אוסף של 404 מעשים ומעשיות, מסודרים ומסופרים לטינית בידי הכומר יעקב איש ויטרי, ששאב גם מתוך המסורת החיה של המזרח עת שהיה זמן מסויים הגמון בעיר פתולמאיס-עכו (1165—1240). הסיפורים הם מאלה ששילב בתוך דרשותיו וכולם, גם אלה שאין ביסודם מהרעיון המוסרי, היו בידיו לסיפורי מוסר. הוא שאב מתוך ספרים, מתוך המסורת ומן החיים השוטפים, ויש באוסף גם סיפורים זורעי אור על שחיתות הפמורה אשר בזמנו.
3. מעשי הרומאים (*Gesta Romanorum*), הוא ספר-המופת של הספרות הזאת; עריכתו חלה בראשית המאה הי"ד, בידי אחד אלמוני, שעדיין לא הוכח אם חי באנגליה או בגרמניה. הסיפורים כתובים לטינית, ומספרם בסידורם המקובל הוא 181; אכן, על-ידי השוואת כל הנוסחאות והמהדורות השונות מצטרפים אליהם למעלה ממאה סיפורים נוספים. זהו ספר משלים ומעשיות, סיפורי שעשועים וסיפורי מוסר, רובם במסגרת היסטורית כביכול, המיוחסים לימי מלך פלוני ממלכי הרומאים (השמות לרוב ידועים ומצויים, אך הועברו על אישים שלא היו¹¹).
- לרוב הסיפורים פתיחה: מעשה שהיה בימי מלכותו של מלך פלוני-אלמוני; או: קוראים אנו במעשי הרומאים, שהיה פעם מלך פלוני, אשר בימיו אירע מאורע זה. העורך מתכוון תמיד למוסר-השכל דתי-מצוותי, אך מוסר הוא לרוב את הסיפור כסיפור, ללא תוספת נמשל, והכוונה המוסרית-דתית מתגלית בכותרת—לרוב משפט מופשט שאינו מעיד בדרך כלל על העלילה הבאה אחריו. המציין את ה'גיססה' הוא היסוד הסיפורי המובא להוכחת הרעיון הדתי-מוסרי. הסיפורים מוצאם מן העם ושאיפתם אל העם.
4. הנהגת חיי אנוש (*Directorium vitae humanae*). הוא הנוסח הלטיני של 'קלילה ודימנה'. המתרגם, יהודי מומר המכונה יוחנן איש קאפואה (חי ב-1262/1278), העתיק, לפי דעת החוקרים, מתוך התרגום העברי, ונוסחתו שימשה יסוד ומקור לכל הנוסחאות המערביות.

חלק שני: אגדות העמים

5. אגדות הזהב (Legenda aurea), הוא הספר הקלאסי של הליגנדה הנוצרית, ומחברו עורכו—הארכיגמון האיטלקי יעקב איש וואראגיו (1230—1298). זהו אוסף חיי הקדושים של הכנסייה שהוליד ספרות-שלמה; הסדר הוא לפי לוח השנה, בו נקרא כל יום על שמו של קדוש או קדושה. את מקורותיו (שבכתוב) ציין המחבר בשמם.
6. חיי הקדושים וסבליהם (Passional), אחת הנוסחאות של 'אגדות הזהב' בעיבוד חפשי שנעשה בלשון העם, הוא 'ספר היסורים' הגרמני-עממי. מחברו לא נודע ונתפרסם רק עם שנת הדפסתו (1471/72), שאינה מציינת את זמן חיבורו.
7. זר פרחים לפראנציסקוס הקדוש (Floretum St. Francisci). שבחי מייסד מיסדר הפראנציסקאנים ותלמידיו-שליחיו, שנכתב לטינית במאה הי"ד על-ידי הנזיר הוגולינז. תורגם סמוך לכתיבתו לאיטלקית (Floretti St. Franc.), ובזאת נעשה ספר עממי.

להלן נביא דוגמאות מובחרות מעלילות ה'גיסטה', כדי להעמיד את הקורא על אופיו של ספר עממי זה, שאינו כלל וכלל על טהרת הליגנדה, ואחריהן—להשלמת התמונה—צרור ליגנדות ראויות לשמן ממקורות אחרים, ישנים וחדשים. מתוך ה'גיסטה' נביא ט"ו דבר לפי סדרם.

1. המקור הבלתי-טהור (סימן 12; נוסח אחר אצל יעקב איש ויטרי, סימן 155) —ליגנדה נוצרית מקורית. אחד תם מיאן לבוא עוד לשמוע את דרשות הכומר שלו, כי השחית זה את דרכו, והיה רק נאה דורש. פעם שבר את צמאונו במי נחל זכים ביותר, וביקש לראות את המבוע של מי-פלא אלה. הלך עד שהגיע למעיין, וראה כי מוצא המים—מפיו הפעור של כלב מופה-שחין. מוסר-השכל: דברי-אלהים מים חיים הם, ואין טיבם משתנה לרעה אפילו מוצאם פי כהן בלתי-ראוי לתפקידו.
2. אלפסיוס הקדוש (סימן 15; הנוסח המקובל ב'אגדות הזהב', סימן 89)—מאגדות-המופת של הנצרות. אלפסיוס, בנו יחידו של אציל רומי נוצרי, השיאו לו נערה ממשפחת הקיסר. לא קרב אליה, למחרת ליל החופה עזב את הארץ, ועבר לאסיה-הקטנה. י"ז שנים רצופות עמד, פושטיד עלוב, על-יד שער כנסיית-מרים אשר באדיסה (נציבין) שבסוריה. משנודע כי איש-אלהים הוא, ברח גם משם, ואנייה באה תרשיש (תרסוס בקיליקיה) שירד בה הובאה ברוח סערה לרומא. איש לא הכיר אותו שם, והוא מצא מלון בבית-אביו; אביו קירבו כי זכר את בנו האבוד, ואילו משרתי הבית התעללו בו, אך הוא נשא הכל בענוה. י"ז שנים ישב שם, ולא התוודע, לא להוריו שחשבוהו למת, ולא לרעייתו הבתולה ששמרה לו אמונים כל הימים. לפני מותו רשם את הקורות אותו, וימת, והמגילה בידיו. אותה שעה הכריזה בת-קול בכנסיית-האפיפיור כי בביתו של פלוני האציל נמצא אחד קדוש. באו ומצאוהו מת. קראו את מגילת חייו וערכו לו לוחיה; כל חולה שנגע בגוייתו נרפא מיד. מוסרים כי המעשה היה בשנת 328.—מידת הנזירות של האיש מזכירה את אגדת נישואי בן-עזאי¹²; עניין הצדיק הנסתר, פושט-היד ועלוב-החיים, הוא מוטיב מצוי גם באגדה היהודית; בניין האגדה בשלימותו אין מקבילה לו.
3. הבן האמיתי (סימן 45). המלכה המנאפת ילדה ארבעה בנים, ורק אחד מהם מזרע המלך. תבעו כל הבנים את כתר המלכות. יעץ להם אחד החכמים להוציא גחית המלך מתוך הסבר, ולירות בה בחצים, ואשר יקלע ולא יחטיא, לו תהיה המלוכה. ירו שלושה מהם והרביעי לא נתנו לבו לעשות זאת. הכירו כי הוא הבן האמיתי וימלוך תחת אביו.—זוהי אגדה בינלאומית, ממוצא מזרחי; מקבילה יהודית ישנה בתלמוד¹³, והמוטיב קרוב מאד למוטיב משפט שלמה. ב'גיסטה' הותאמה כותרת נוצרית לסיפור; רק הטובים יכנסו למלכות השמים.
4. החסידה הסוטה (סימן 82). אגדה מקורית, אחד מסיפורי-המופת. זוג חסידות קנן על ראש מבצר. מדי צאת הבעל, היתה החסידה מזדווגת עם בן מין אחר, ומיטהרת במעיין סמוך, וניאופיה לא נודעו. האציל, בעל-המבצר, התבונן בדבר, ופעם אחת כיסה את פני המעיין. נודעה בגידתה של החסידה והבעל המרומה הועיק צבא של חסידות, ויקרעו לגזרים.—הכותרת הדרשנית: הבגידה ועונשה.

עמי המערב הנוצרי

5. משל שלוש הטבעות (סימן 89). המשל היהודי, שנתפרסם בעיבודם של פוקאצ'ו ולסינג, מובא כאן כסיפור-מעשה ('מעשה באציל, שהיו לו שלושה בנים וכו'), אך הכותרת רומזת שמשל לפנינו: 'על דרכו המשולשת של העולם...', ובנוסחה אחת נוסף גם נמשל למשל: האציל הוא האלהים, הבן הראשון (שירש, מלבד הטבעת המזוייפת, חבל-נחלה) הוא היהודי שהיה לפני יורשה של הארץ הקדושה; הבן השני (שירש, מלבד הטבעת המזוייפת, גם אוצר גדול) הוא הישמעאלי שזכה בזמן הזה לשלטון ארצי; והטבעת המקורית אשר הצעיר זכה בה, היא הדת הנוצרית, אשר רק היא תרפא כל מחלה ותעתיק הרים ממקומם.
  6. החכם זוכה בלחם (סימן 106; נוסח קודם: שבט האמונה, סימן 19). סיפור-בדיחה מזרחי: שלושה הולכי דרך מצאו כיפר לחם; הוסכם כי בלחם יזכה מי שיחלום את החלום היפה ביותר; בשעה ששניים מהם ישנו נטל השלישי את הלחם ויאכלהו. ולאחר שסיפרו את חלומותיהם בדה חלום יפה משלהם. גם כאן, בדומה לסיפור הקודם, נראה כי כוונת המספר הראשון היתה לנציגי שלוש הדתות (ובצורה זאת—היהודי כמנצח—חי עוד הסיפור במסורת היהודית-העממית). העיבוד הנוצרי טישטש את הקו הזה, והכותרת הדרשנית משלימה אותו ('היזהרו מערמת השטן, שלא יתנכל בכם'); לא נשמח בערמת החכם, כי אם נגנה אותה.
  7. הקמצן והנדבן (סימן 109). הוא סיפור מזרחי-מערבי. מעשה בקמצן שכל הונו שאגר אבד לו, ועבר דרך מקרה לידי נדבן (ריקמת העלילה כריקמת עלילת יוסף מוקיר-שבת¹⁴: הקמצן שמר את כל כספו במקום אחד, בעץ חלול, והים עלה וסחף את העץ עד לבית-הנדבן, שוכן חוף ארץ אחרת). משנודמנו שניהם, בחן הנדבן את טיבו של הקמצן, ונוכח כי מן הדין היה שיאבד את הונו (גם לרעיון זה נמצאת מקבילה יהודית בדברי ההוכחה שאמר אליהו הנביא לרבי יהושע בן לוי¹⁵). לא החזיר לו איפוא את האוצר, ופיזרו לאביונים. לשון הכותרת: 'העשירים מחסדו של השטן נתעשרו, והוא מוליכם שולל ומביאם על אהבתם את הבצע אל גיא-בן-הינום'. גם הסיפור כשהוא לעצמו מוסר אתו, ואולם הכותרת מצמצמת אותו עד כדי ניסוח מוסר דתי-כנסייתי.
  8. אבסטאכיוס הקדוש (סימן 110; נכלל גם ב'אגדות הזהב'). בימי טראיאנוס קיסר התנצר אציל רומאי, ולחזוק אמונתו ניסוהו מן השמים בנסיונות. נפרדו הוא ואשתו ושני בניו זה מזה—וארבעתם עברו, כל אחד במקומו, דרך תלאות וסבל עד שלסוף נודמנו שוב בדרך פלאי, ולא נפרדו עוד. לסיפור זה, סיפור-הרפתקאות חילוני, אשר מקבילות מזרחיות (אחת באלף לילה ולילה¹⁶) ויהודיות¹⁷ לו, הוסיף בעל-הליגנדה אגדת-קדושים: בינתיים עלה אדריינוס שחיק עצמות לשלטון, והיה דורש מהם כי יחזרו לעבודת-כוכבים, ומשלא נשמעו לו שם את ארבעתם לכיבשן (בצורת גופו החלול של שור-ברזל); הם מתו, אך גופותיהם לא נפגעו.
  9. בעלי-חיים מחזיקי טובה ובן-אדם כפוי טובה (סימן 119). נוסח מערבי של אחד מסיפורי-המשל הידועים ביותר מהפאנצ'אטאנטרה—קלילה ודימנה¹⁸. הכותרת הדרשנית: בכל החי על האדמה אין כפוי-טובה מן האדם.
  10. כרם גוף (סימן 159). המשל המדרשי הידוע¹⁹ בשינוי אחד: נוח בעצמו שחט את ארבע החיות (אריה, כבשה, חזיר, קוף), ואין השטן מופיע בסיפור כלל. עורך ה'גיסטה' מודה כי מוצא הסיפור הוא יהודי; הוא מביא אותו, במשפט הפתיחה, בשם יוספוס, ואולם בכתבי יוסף לא נכלל.
  11. אסתר (סימן 177). קיצור מגילת אסתר, בהחלפת כמה מעמדים, והכותרת: על הרדיפה.
- מתוך הסיפורים החיצוניים של ה'גיסטה' (אלה שמחוץ ל-181 סיפורי-היסוד של הספר) נזכיר: 12. הסוחר מרומי (מקבילה ל'סוחר מויניציאה', אלא שהמלווה אינו יהודי); 13. אהבת הצעירה בבנות (המוטיב היסודי של 'המלך ליר'); 14. מבחן שלוש התיבות (המשמש אצל שקספיר נושא לחידת פורציה); 15. אגדת יוליאנוס הקדוש, שנזכרה לעיל.
- את הליגנדה בטהרתה נכיר, אם נסיח את דעתנו מכלי-הקיבול הארעיים, בהם היא

חלק שני: אגדות העמים

נתונה, ונתבונן רק בערכיה בלבד. מעשה הבן האובד אשר בברית החדשה²⁰ שהוא שער ואבטיפוס, ואגדת שני עולי-רגל לטולסטוי (שני איכרים זקנים, אחד עשיר ואחד עני, יוצאים לעלות ברגל לירושלם; העני נותן את כל דמיו שהכין לו לדרך, למשפחת רעבים, ואינו יכול להמשיך עוד את דרכו; הוא שב כלעומת שיצא, ואולם מתוך כך נמצא מקדים את חברו שעלה אל הקבר הקדוש)²¹, אין בהם מסימני הכנסיה (הראשון הוא יצירה מראשית ימי הנצרות, והשנייה—מהימים האחרונים) ודווקא משום זה יש לצייןם כמקוריים. יש גם שהסימן הדתי מסייע בידנו לעמוד על מוצא הליגנדה ולצייןם כאופיינית: הנה אגדת הבוחר לשאת את צלבו הוא (אחד כורע-נופל תחת משא צלבו-מזלו ורואה את עצמו בחזון במקום, בו עומדים כל הצלבים שבעולם לבחירה, והנה אין הוא יכול לשאת אלא אחד יחיד מהם—והוא הצלב שלו)²², לקחה את הגורם הציורי שלה מן המעמד המסויים של יסורי ישו (התמונה כשלעצמה נמצאת גם בלשון המדרש²³). הנה אגדה נוצרית שנשתמרה בהרבה נוסחאות: הבתולה הנזיר (בת-טובים נאלצה להסתתר; לבשה בגדי גבר והצטרפה לנזירי מנזר, ונבחרה על ידם להיות להם לראש; אשה אחת אהבה לנזיר וכשהשיב פניה, העלילה עליו, כי אמר לפתותה; ערכו משפט, ונתגלתה עלילת השוא: הנזיר היה... אשה²⁴)—מסגרת העלילה (נזירים ומנזרים) מעידה כי אגדה נוצרית היא. כנגד זה לא נשאר במופתו של איש-המופת מן הסימן הדתי-פרטי אלא שמו של האיש; באגדת לודביג המלך ואגידיוס הנזיר (כשנזדמנו שני גדולי הדור האלה היו שותקים, כי שתיקתם גילתה לכל אחד את צפונות לב חברו)²⁵, אין אנו רואים מגדולת הכנסיה אלא משום ששם תלמידו ירא-השמים של פראנציסקוס הקדוש בשערה. והסיפורים על אומץ-לב הקדושים במיתתם (כגון הסיפור על סבאסטיאן הקדוש, אשר הקיסר דיוקליטיאנוס ציווה לקשור אותו בעמוד והיורים שלחו חיציהם בו, עד שדמה לקיפוד)²⁶ אין להבדילם מסיפורי הרוגי-מלכות שמזרע ישראל.

ה. הזכרנו את דבר הקבלת נסיונו של מתיא בן חרש אל נסיונו של אנטוניוס הקדוש, ורמזנו על הדמיון—דמיון עד כדי התאמה—בין קדושי-הכנסיה במוותם ובין הרוגי-מלכות מישראל. נביא עוד שתי אגדות מקבילות: אחת הנשים הרחמניות, שזכו לכתר הקדושה מטעם הכנסיה, אלישבוע נסיכת טורניגיה, בעלה אוסר עליה לעשות מעשי צדקה. וכשהפתיע אותה פעם בנשאה בסל לחם לעניים, כיחשה לו ואמרה כי שושנים בסל. פתח—ומצא שושנים כדבריה²⁷; ונס מעין זה קרה לאחד מחסידי התלמוד. בשעת השמד תפש אותו התליין ותפילין בידו הקמוצה; אמר כי כנפיי-יונה בכפו, ונמצא כדברו (על שם נס זה גם נקרא אלישע בעל-הכנפיים)²⁸. לפי סדר התולדות יש לחשוב את הליגנדה הנוצרית לבתה של הליגנדה היהודית (השקפה זו נכונה יותר מההשקפה האומרת כי הנצרות בכללה אינה אלא בת היהדות); ואולם בליגנדה—כמו בכל אגדה—אין להבחין בין מוקדם ומאוחר, ולא אחת תעיד הצעירה על הבכירה.

יש שאגדה יהודית נמצאת 'מנוצרת' במסורת הנוצרית ונראית כעצם מעצמותיה של זו. בתלמוד אנו מוצאים סיפור הרוח 'בן-תלמיון' (בר-תלמיון), אשר ר' שמעון בן יוחאי גירש אותו מגופה של בת-הקיסר, ועל-ידי-כך נושע ישראל²⁹, וב'אגדות-הזהב' מסופר על אחד הקדושים, בארתולומיאוס, אחד משליחי ישו, שגירש בכוח

תפילתו את השטן מגופה של בת-מלך הודו³⁰. כאן ברור הקשר בין שתי הנוסחאות ודומה כי ברורה גם קדמות הנוסחה היהודית³¹ (שאלת מוצא הסיפור היא עניין לחוד, ואמנם מולדתה היא הודו³², אלא שם הרוח באגדה היהודית ושם הקדוש באגדה הנוצרית, מעידים על הקשר המיוחד בין שתי אלה). ויש להפך—שאגדה נוצרית עברה למסורת היהודית. האגדה היהודית המאוחרת מספרת: מעשה ברב עמרם ממאגינצא שנפטר בקולוניה אשר על שפת הרינוס. שמו תלמידיו את ארונו בספינה קטנה, וזו הביאה אותו, בלי קברניט ובלי מלחים, לעירו למאגינצא, ונקבר שם בבית-העלמין היהודי³³. המספר היהודי בעצמו תוהה על זהותו של עמרם זה הבלתי-נודע ('ולא ידעתי, אם הוא זה הגאון שבמתא-מחסיא ששלח הסידור'³⁴, או אם הוא גאון אחר...'), ואולם למעשה יש כאן לפנינו אגדה נוצרית-מקורית 'מיוהדת': אגדת הקדוש סט' אימראן, אשר אנייה העבירה את גווייתו, ללא עזרת אדם, על נהר הדנובה ותביאנה לעיר רגנשבורג³⁵.

מלחמת הדתות, התנצחותן וקנאותן משתקפות גם מתוך הליגנדות. לא נעמוד בזה על עלילת-הדם הנוצרית, אשר כוחה המרעיל השכיח לחלוטין את שרשיה הבדייתיים; כמו כן לא נתעכב על נעימת כתב-הפלסתר 'תולדות-ישו' היהודי. נזכיר רק את אגדת האפיפיור היהודי, אגדה יהודית מאוחרת, אשר עלילתה עדיפה ממגמתה³⁶ (מגמתה—שמחת המדוכא, שבקדשי קדשיה של הדת השולטת ישב אחד מבני משפחתו, והטבילה לא שינתה את אמונתו—מעידה על מוצאה), וכנגדה סיפורי הכנסיה, החל מהתנצרותו של שאול איש תרסוס, על יהודים 'שהפכו עזרים' ונעשו נוצרים.

עם סיום הפרשה נזכיר עוד אגדה נוצרית מוזרה, שהיא נושא למחקר מיוחד: ברלעם ויהושפט³⁷. יהושפט הוא בנו של מלך אלילי, שהתנצר בהשפעת ברלעם החכם. השמות העבריים אינם מקרה—בסיפור מופיעים בו עוד אחד ברכיה ואחד נחור, וברלעם אינו אלא בלעם המקראי; תיאור מעשה ההתנצרות לקוח מתוך התיאור הקלאסי—מעברו של שאול התרסי לברית החדשה. דומה שהליגנדה הזאת באה להאדיר את נצחון הנצרות על היהדות. ואולם—ובזה הגענו להשלמת המעגל—לפנינו בעצם אגדה יהודית-בודהיסטית. ברלעם ויהושפט הם—בן המלך והנזיר. מתוך אגדת נעורי בודהה שאבו היהודי והנוצרי גם יחד.

(2) הנובילה הרומאנית

1. הנובילה מוצאה מאיטליה של ימי הביניים, והשלמתה האמנותית בימי התחיה באיטליה. המונח מציין את החידוש שבצורה ספרותית זו (נובילה—חדשה). תחילה היו מציינים בו את הסיפור הפרוזאי העממי הקטן, ואולי אפשר להוסיף: את סיפור-ההול (אם כי האוספים הראשונים של נובילות כוללים גם סיפורי-קודש או סיפורים שאובים ממקורות קודש) על סוגיו, כיווניו ועלילותיו השונים. ואולם בידי המספרים-האמנים נהפכה הנובילה לסיפור אמנותי, ונבדלה מהסיפור העממי, עד שהמונח נעשה לסוף ציון לסיפור אמנותי מלוטש ליטוש סופרים. המעבר מנובילה עממית לאמנותית התחיל עם בוקאצ'ו, קלאסיקן הספרות האיטלקית, שהביא את גרעינה העממי של הנובילה לידי השלמה אמנותית, בלי הכניס לעלילתה מידה אישית-סובייקטיבית: רק את מידת הסיפור שינה, ואולם בתוכן—אפילו שהמציאו או חידש אותו גוף ונפש—

חלק שני: אגדות העמים

שמר על היסוד העממי-אלמוני. יש שהחומר הגלמי של הסיפור העממי אינו מגיע לכלל גאולה, מסיבת ליקויים שבמסורת, והביצוע האמנותי מכריע אף משכיח את השרשים הטבעיים של העלילה בראשונה; ואולם אמני הנובילה האיטלקית, וביחוד בוקאצ'ו, הביאו את המסורת לכלל שלמות, בלי פגום את מקוריותה הבלתי-אמצעית.

הספר הפותח בספרות הנובילות נכתב-נערך בידי איש פירנצי עלום-השם בסוף המאה הי"ג או בראשית הי"ד. הוא כולל מאה סיפורים קצרים ונקרא 'מאה נובילות עתיקות' (Cento novelle antiche) או סתם 'ספר הנובילה' (Novellino). הסיפורים הללו אינם נובילות במובן הספרותי, ו'חידושים', לפי משמעו של המונח, אינם אלא מספר סיפורי-תוגה וסיפורי-בדיחה מתוך ההווי או מתוך ההיסטוריה של ארץ-המחבר והארצות הרומאניות שמסביב לה. ואולם לקורא הבלתי-מלומד היה משום חידוש בסיפורי סוקראטס ואריסטוטלס המובאים בספר ובקטע מתוך מלחמת טרויה; גם מן המקרא הובא לאוסף זה: עניין בלעם ופעור מסיפורי התורה³⁸; עונש דויד על אשר פקד את העם³⁹; התפוררות ממלכת שלמה בימי בנו, שלא רצה לשמוע לעצת הזקנים⁴⁰, ועוד. גם ישו הוא אחד מגיבורי הספר, וגם באגדות האבירים היושבים אל שולחנות מלכי המערב הנוצרי ידע המאסף להשתמש. בין הסיפורים נמצא הנוסח הבלתי-יהודי הקדום ביותר של משל שלוש הטבעות.—התחומים בין ה'נובילינו' ובין ה-Gesta Romanorum יונקים עוד זה מזה; ואולם על ה'נובילינו' נסוך רוח של חול (גם על הליגנדות הספורות שבאו בו כלשונן) והכוונה לשעשע בולטת. בעקבותיו הלכו ועליו בנו הנוביליסטנים הגדולים.

מן הראוי לציין כאן יצירת-מעבר או אוסף ביניים, אשר הליגנדה והמשל המוסרי עוד שולטים בו, אם אמנם צורת סיפוריו כצורת הנובילה הקצרה. זהו ספר המידות 'פרחי המוסר' (Fiore di virtù), שזמן חיבורו—זמן חיבור הנובילינו בערך. בספר נכלל, כחטיבה בפני עצמה, אוסף סיפורי-מוסר קצרים בשם 'מעשי הרומאים' (Storie romane), ליקוטים מדברי-ימי יוון ורומא ומאגדותיהם. כל סיפור מאלה פותח במלה המציינת עיקר מוסרי, או יסוד בלתי-מוסרי; אמונים, שלום, גמילות-חסדים, מתינות, נדיבות-לב, ענווה, נזירות, זהירות, וכנגדם—סיכלות, שקר, עגבים, וכו'. לפי רוחו קרוב הספר יותר ל-Gesta Romanorum, ואולם לפי סגנונו ושפתו הוא קרוב יותר ל'נובילינו'. לספרות ישראל עבר בעיבודו של ר' יהודה אריה די-מודינא, הוא החיבור 'צמח צדיק'⁴¹, צרור משלי קדמונים ובני-קדמונים⁴². נביא בזה אחד הסיפורים כלשונו (בנוסחת די-מודינא).

נמצא כתוב כי בעיר אחת היתה אשה בתולה צנועה וחסודה אשר לא היתה חפצה בהבלי העולם, ויראה שר-העיר ויחשוק בה, וישלח לדבר אליה בסתר כמה פעמים ולא יכול להטותה לרצונו, עד כי גמר בדעתו ליקח אותה ביד חזקה. וילך לביתה בעם כבוד ויקחה ויביאה לביתו, ויהי בראותה כי צעקתה וקולה לא ישמעו, ביקשה ממנו לאמר לה מה ראה בה כי גדלה אהבתו לה מכל הנשים והבתולות. השיב השר: עיניך כיונים הנה הרהיבוני. אז אמרה לו: אחרי ראיתי כי אהבה עזה אהבת את עיני, הנני לעשות רצונך; אך התרצה נא שאכין את עצמי שעה אחת חדר בחדר. אז צוה השר ויביאהו בחדר. ותסגור הדלת בעדה. והיא לקחה שכין ותנקר את שתי עיניה. ואחר כך פתחה ותאמר לו: אחרי כי אהבתך גדולה אל עיני אלה, הנן בידך; עשה להן כטוב בעיניך! וישאר השר תמה ומשתאה וישלחה מאתו. ותלך לביתה ותהי כל ימיה צנועה וחסודה⁴³.

עמי המערב הנוצרי

המוטיב הדתי-מצוותי עדיין משתקף מתוך הנוסח: הקדושים ניקרו עיניהם כדי שלא יובאו לידי נסיון⁴⁴. אך דוק ותמצא: על טוהר האהבה נתנה זו את עיניה לא נזירה, כי אם צנועה. לא חננים סימן יופיה שאול מתארי שיר-השירים (א, טו).

ז. נציג הנובילה וגאונה—הוא ג'ובאני בוקאצ'ו (1313—1375). ספרו ('ספר עשרת הימים' (Decamerone), כולל, כדוגמת ה'נובילינו', מאה סיפורים, וכדוגמת אלף לילה ולילה הוא מתחיל בסיפור-מסגרת. עלילת סיפור-המסגרת (בימי הדבר שפקד את פירנצי בשנת 1348 החליטו שבע בנות-טובים ושלוש בני-אצילים לשבת במעון-קיץ עד שיעבור הזעם; ולשעשוע לבם היה כל אחד מהם מספר יום יום סיפור. כן עשו עשרה ימים רצופים) מעידה על כוונתו של הספר: לרומם את הרוח תוך בידוח הדעת. הנושא הכללי (והנושא המפורש של סמוך לשני שלישים, בערך, מסיפורי הספר) היא האהבה; והיא גם יסוד מוסרו הכללי. בוקאצ'ו נתפרסם גם כאחד מנציגי הספרות הארוטית ונחשב, לפי כללי המוסר המוסכם, כבלתי-מוראלי; ואולם הרגשת-הנחת-היסוד אצלו היא דווקא של קדושת-האהבה, אם אמנם שונה היא זו לפעמים בתכלית מקדשי האמונה הכובלים את האהבה. על פרט זה אנו רוצים להתעכב כאן, כי הוא מסימני ההיכר של הספר. לעיל⁴⁵ הבאנו מסיפוריו קיצור מעשה באציל, שרצח את מאהב אשתו, הוציא את הלב מגופו ועשה אותו מטעמים לאשתו; ואולם אם אמנם רצח מתוך קנאה ונקם נקמת כבודו שחולל, הרי הסיג את גבול האהבה, ואשתו צדקה ממנו. ועוד מעשה באשה שבעלה העמידה למשפט, על מעשי-אהבים. בשעת המשפט הודה הבעל, כי היא מזומנת לו בכל עת שהוא מבקש אהבתה; טענה האשה נגדו, כי היה נשאר בה תמיד עודף של כוח-אהבה, בו היתה מזכה את האחר, —וזכתה בדין⁴⁶. ביחוד מציין הסיפור האחרון את המוסר (בלשון המוסכמת: אי-מוסר) של הנובילה האיטלקית: נישואים לחוד, וזכות האהבה לחוד, ואין זכותה של הראשונה גדולה משל האחרונה, אלא להיפך. שיווי-המשקל במאזני-הצדק בא כאן על-ידי החכמה, שאף היא ביסודה מוסרית.

עוד סימן-היכר מבדיל את הנובילה מן הליגנדה, וראשונה הובלט סימן זה בספרו של בוקאצ'ו: סתם כומר הושם בה ללעג ולקלס. הליגנדה דנה לחובה את זה הכוהן המטמא את הקודש ואינו ראוי לכהונתו⁴⁷. ובוקאצ'ו והנובליסטנים ההולכים בעקבותיו כאילו מושכל ראשון הוא אצלם: נציגי הכנסייה מושחתים. עם היות בוקאצ'ו סולח לעוברים את כל הלאו"ים ה'מוסריים' למען האהבה החפשית, הוא מוקיע את פריצותם של המצווים על הנזירות. הוא מגנה איפוא את הצביעות וגם בזאת אתה מוצא את היסוד המוסרי שבספרו.

כששים-שבעים ממאת סיפורי בוקאצ'ו הם, כאמור, סיפורי-אהבה: עלילות-אהבה, אשר סופן אושר וברכה או תוגה ומארה, ועוללות אהבה—סיפורי צחוק והתול. השאר—רובו סיפורי חכמה וסיפורי חידוד. מרכוס לנדאו קובע⁴⁸ ששה מקורות ראשיים לדיקאמירונה: מזרח (עלילות, השפעות, עקבות ממוצא הודי, פרסי, ערבי), צרפת (הדים מעלילות האבירים), איטליה (אוספי הנובילות אשר לפני בוקאצ'ו), נצרות (מגע בין עולמה של הליגנדה הנוצרית-לטינית ובין עולמו של בוקאצ'ו)⁴⁹, ימי קדם (מנחלת יוון ורומא), דבריימים (עובדות היסטוריות שהובאו בלשון רושמיהן).

חלק שני: אגדות העמים

בוקאצ'ו הירבה להשתמש במוטיבים מצויים, ומיעט לעבד ולהעביר לרשותו ערכים שמצא אותם מנוסחים ואולם מהמעטים שעיבד ניתן לנו לעמוד על חידושו וסגנונו:

נמשל משל שלוש הטבעות

בנוסחת בוקאצ'ו

...וכן—אומר אני לך, אדוני—גם דינן של שלוש התורות, אשר האל האב נתן לשלוש האומות...: כל עם יחשוב כי הוא היורש, כי הוא קיבל את תורת האמת ומחוייב לשמור על מצוותיה; ואולם, למי תורה זו באמת,—שאלה זו, כמו שאלת הטבעות, עדיין תלוייה ועומדת.

בנוסחת הנובילינו

...וכן הדבר—אומר אני—גם ביחס לשלוש הדתות. האב שבשמים יודע מהי דת האמת, ואילו אנחנו, הבנים,—כל אחד מאתנו סובר כי הוא הוא המחזיק בדת האמת.

בעל הנובילינו מסר את העלילה כמות שהיא, שלד ללא בשר ועור; ואילו בוקאצ'ו סיפר, ועם זאת נשאר בתחום הספרות העממית, שעיקר וראש לה הנושא. והנה צרור סיפורי בוקאצ'ו—ובתוכם גם יהודיים,—לפי סדר עשרת הימים:

1. אברהם היהודי (יום א, סיפור ב). סוחר נוצרי מדבר על לב ידידו אברהם, סוחר יהודי, כי יתנצר; נוסע היהודי לרומא, ולאחר שראה כי הכמרים, אשר השחיתו דרכם, מוסיפים כבוד ועושר, הוא עושה רצון ידידו וממיר את דתו. —זו היא סאטירה על כהני הנצרות, ובחירת היהודי כגיבור יש בה מן ההפגנה. הנושא—מערבי, ומקור שימשה לו אימרה מיוחסת לצלחדין השולטאן (מובאת ברומאן איטלקי שנכתב כדור וחצי לפני בוקאצ'ו): בראותי את אורן־אפו של אלוהי הנוצרים, הנושא לכוהניו המושחתים, ברצוני להיות נוצרי!
2. היהודי מלכיצדק (יום א, סיפור ג) הוא הסיפור על השולטאן צלחדין שביקש לקבל מילוח מידי הסוחר מלכיצדק ושאל אותו את שאלת הדתות, והיהודי החכם השיב לו במשל שלוש הטבעות. בוקאצ'ו קיבל את העלילה מן המוכן. מוצא הסיפור—יהודי⁵⁰.
3. מלך צרפת והנסיכה הנאמנה (יום א, סיפור ה). המלך ביקר את הנסיכה בהיעדר בעלה מן הבית, ואמר לפתותה לאהבתו. היא קידמה פניו בכיבוד: ערכה ארוחה של הרבה מנות, ואולם כל אחת—מבשר תרנגולת, לרמוז לו כי אם אמנם הנשים מלבושן שונה בכל ארץ, אחד טעמן. קיבל המלך לקח ממנה, וכבש את יצרו. —נוסח מערבי של אחד ממשלי סינוד באד, שנתקבל גם בתחום ישראל⁵¹.
4. לב האהוב (יום ד, סיפור ט). אחד מסיפורי המופת של בוקאצ'ו, עיבוד עלילה פרובינציאלית מצוייה (אשר יש ותסופר בשינוי שמות הגיבורים ומקום העלילה). סיפור זה, האופייני לחשבון־עולם הנוביליסטיקה האיטלקית בכלל וליצירת בוקאצ'ו בפרט, הוזכר במקומו.
5. קרבן הצייד (יום ה, סיפור ט). אהבתו של פידריגו, אשר קרבנו נרצה לו; אחד מסיפורי המופת. העלילה נזכרה לעיל, כדוגמה לעלילות הנצחיות. לא נמצא מקור ומוצא לסיפור זה ומשערים כי המצאתו של בוקאצ'ו היא; אך הנושא חי עד היום במסורות עממיות⁵².
6. עצת שלמה המלך (יום ט, סיפור ט). נוסח מיוחד של עלילת האשה הסרבנית, אשר בעלה למד (כאן באמצעות שלמה המלך) להלקותה עד דם, עד שתקבל מרותו עליו. ידועה נוסחתו של שקספיר; יש לספור נקודות מגע גם עם המשל המזרחי על היודע לשון בהמות ואשתו הסוררה (הנוסח היהודי מוסב על ידידו של שלמה המלך, ויתכן כי הזכרתו על־ידי בוקאצ'ו אינה מקרית).
7. נתן נדיב הלב (יום י, סיפור ג) הוא אחד מסיפורי המופת. אגדה ממוצא מזרחי (בוקאצ'ו השתמש בשם היהודי נתן, אך הגיבור הוא ערבי, האטם איש טאי). פלוני התקנא בגדול נדיב־הלב שבדורו ואמר לרצחו נפש, כדי שלא יהיה בעולם נדיב זולתו; גזומן עמו בלי הכירו פנים, וגילה לו את מזימתו, והלה, אשר גם את חייו היה נכון לתת למען היטיב לבריות, אומר להקל על אויבו את פגיעתו בו... גודל־נפשו של זה מכריע את לב הקנאי, והוא מיטיב את דרכו.

8. גריזלדיס (יום י, סיפור י) הוא סיפור מופת. מעשה בנסיך, שלקח לו לאשה בת-איכרים ענייה וניסה אותה בזה אחר זה שלושה נסיונות קשים: לקח מידה את שני ילדיה, ואמר לה שהמית אותם בגלל מוצאה הנחות של אמם; גירש אותה מביתו והחזירה לחי עוני ועבדות; העמיד פני גאון וציווה אותה לשרת את כלתו המדומה (באמת היתה בתם הגנוזה, שבגרה בינתיים), וביום הנועד לנשואיו עם זו שם קץ לתלאותיה והשיב אותה אליו בכבוד וביקר. — דמות זו, אבטיפוס האשה הענוותנית השומרת מוצא פי בעלה, בחר בוקאצ'ו כפי שמשערים כדי לסיים בה את מחזור הנובילות, שרובו דמויות נשים בוגדניות.

ח. בן-זמנו ומקומו של בוקאצ'ו, ג'ובאני פיורנטינו, חיבר בשנת 1378 את הספר *Il Pecorone* ('אויל האוילים'), אוסף של חמישים נובילות; עם אלו נמנה סיפור 'הסוחר מוויניציאה', ששימש יסוד למחזהו של שקספיר. הפורה בנובליסטנים של המאה הי"ד, פראנקו סאקפטי, איש פירנצי אף הוא (1335—1400), החזיר ברוב סיפוריו (מספרם המלא 300, אך רק כשני-שלישים נשתמרו) את הנובילה מצורתה האמנותית לצורת הסיפור הקצר, הבא לבד. ג'ובאני סרקאמפי (1347—1424), נובליסטן שלא נודע בזמנו, הלך בעקבות בוקאצ'ו וגם התאים לאוספו סיפור-מסגרת שהוא חיקוי גמור לסיפור-המסגרת של ה'דיקאמירונה'. המקורי בנובליסטנים האיטלקיים של המאה הט"ו, תומאזו מאסוצ'ו (1402—1480, לערך), חזר לשם המקובל (*Novellino*) ולמידותיו של בוקאצ'ו, בלי היזקק לנושאים. — אחרון הנובליסטנים האיטלקים מבית-ספרו של בוקאצ'ו הוא הנזיר מתיאו באנדיל'ו (1485—1562), שאסף בספרו 214 *Novelle* סיפורים, ובתוכם הסיפור על רומיאו ויוליה — מקורו של שקספיר. הספרות הענפה הזאת שונה בערכיה: בוקאצ'ו התאים גם לנושא ה'גס' ביותר את מלבוש הטעם הטוב, והעלה את החומר בכוח האמנות, בלי טשטש אותו, — ואלה שהלכו בעקבותיו לא נתברכו בחסד יוצרים כמוהו, ולא ידעו לשמור על מידותיו. את ספרי מחקיר-ממשיכיו נעריך איפוא כספרים חיצוניים, אשר בחומר שנעצר בהם יש גם הרבה חסר-ערך.

נציגי הנובילה שמחוץ לתחומי איטליה — ערכם כערך אלה שקדמו לבוקאצ'ו ושבו אחריה בארצו: בכלל דבריו דבריהם. מלבד סיפורי מופת, עלילות בלתי-משתכחות, אין בספריהם בדרך כלל אלא עניין היסטורי בלבד, ואולם היו ביניהם גם אמנים מעטים, שזכרם הועם שלא בצדק. מאלה נעלה בזה את שמו של הפותח ברשות זו בספרד: דון חואן מנואל, מבית המלכים הקאשטילי. באוסף של חמישים נובילות ('ספר הסיפורים האפסמפלריים של הנסיך לוקאנור', חובר בשנת 1337)⁵³ הגיע לדרגה סיפורית גבוהה כזו של בוקאצ'ו. ממנו אפשר להעביר קו עד לסרואנטס, אשר ב'נובילות המוסר' שלו (שהופיעו ב-1613)⁵⁴ מזג את מידות הסיפור האיטלקי בדמיונו היוצר. עם היות ב"ב עלילותיו לא מעט ממידת האמנות הן שייכות עוד לרשות העממית (מה שאין לומר על 'דון קישוט'). אל אוצר העלילות של הנוביליסטיקה יש לצרף גם רבים מנושאי-היסוד ששימשו עלילות לדראמטיקנים הספרדיים, ביחוד ללופה דה ויגה (1562—1634)⁵⁵.

הנובילה בצרפת מתחילה באוסף האלמוני 'מאה הנובילות החדשות'⁵⁶, חיקוי לבוקאצ'ו מאמצע המאה הט"ו. המשכה המקורי ב'היפטאמירון', ספר שבעת הימים, מאת המלכה מארגאריטה דה נאוארה (הופיע בשנת 1558/59 וכולל ע"ב סיפורים, מהם סיפורי אהבה אומללה וסיפורי עגבים), וסיומה, המאוחר, בשלושים ה'סיפורים

חלק שני: אגדות העמים

הגסים' (Contes drôlatiques) של באלזאק (דפוס ראשון של החלק הראשון: 1832). הצד השווה שבהם—הנטייה לתיאור בלתי-מרוסן של המעמד הארוטי, ואולם יש בהם גם מסיפורי המופת.

מתוך ספרות אנגליה נציין את ספר פתיחתה—כ"א 'סיפורי קינטירברי' של צ'וסר (1340—1400), נובילות כתובות בחרוזים.

גם כמה מסיפורי ה'מחברות' העבריים, שנכתבו בפרוזה חרוזה, יש בהם מרוחה של הנוביליטיקה האיטלקית. סיפור-המופת—ביחוד לפי הביצוע—הוא מעשה 'דניאל ואפרים' מאת עמנואל הרומי (איטליה, המאה הי"ג—הי"ד)⁵⁷, שאם אמנם אינו סיפור-אהבים, הרי אופייני הוא להלך-רוחה המוסרי-לא-מוסרי של ספרות-חול זו. סיפור אהבים ועגבים מובהק (בו הושם הבעל ירא-השמים לקלסה, ואשתו העוגבת ומאהבה עטורים זר נצחון) נכלל באוספו של יצחק אבן סהולה, 'משל הקדמוני' (ספרד, המאה הי"ז)⁵⁸. ואולם לרוב סותרת הצורה המליצית את המידה הסיפורית, וה'נובילות' העבריות אינן אלא דברי-פיוט, אשר אמנותם מאפילה על עלילתם וגם בולעת אותה. כשם שמן הליגנדה הנוצרית יצאו שבילים אל הנובילה החילונית, כן נפתחו בספרות הנובילה מוצאות לרשות השלישית של הסיפור המערבי—לרשות הבדיה העממית. שני אוספי נובילות מאלה שבאו אחרי בוקאצ'ו ולא הוזכרו עדיין כאן, כוללים בעצם בדיות—האחד בחלקו הניכר, והשני ברובו. אנו מתכוונים לספרי-הבדים של סטרא-פארולה (המאה הט"ז) ושל באזילה (המאה הי"ז).

ג'ובאן פראנצ'סקו סטראפארולה הוציא את ספרו 'י"ג לילות השעשועים' (Trideci piacevoli notti) בשנים 1550—1553. סיפור-המסגרת הוא מעין הסיפור הכולל של הדיקאמירונה, והספר כולל 74 סיפורים מסוגים שונים. בתוכם מצאו האחים גרים כ"א בדיות-עם, שהמאסף שאב אותן, כנראה, מתוך המסורת שבעל-פה (את נושאי הנובילות מצא רובם בספרות).—ספרו של ג'אמבאטיסטה באזילה ידוע בשם 'ספר חמשת הימים' (Pentamerone), המציין את מסגרתו, ואולם המחבר קרא לו, בהתאם לתוכנו, 'סיפור הסיפורים, או: שעשועים לילדים'. הספר כולל חמישים סיפורי-עם והופיע בפעם הראשונה בשנים 1634—1636. באזילה היה איש נאפולי, שאב מן המסורת העממית הדרום-איטלקית, וגם כתב בבת-הלשון העממית; עם זאת לא הגיע לכלל סגנון עממי-אלמוני פשוט, ולא כבש את יצר הסופר. האחים גרים שחקרו את אוספו במיוחד, גילו בשני-שלישים של סיפוריו אבטיפוסים או קרובים לסיפורי-עם המכונים באוספם הם.

(3) הבדיה העממית

ט. דורות על דורות היתה הבדיה העממית חיה בפי העם, מתפתחת והולכת ומחדשת והולכת את נושאייה. מה שנאמר בסיפור העממי בכללו, כי הכתב אינו אלא אמצעי-עזר לו, מוצא לו אישור מלא ובולט בבדיה—שלא נכתבה ולא נרשמה אלא בזמן מאוחר מאד. לפיכך גם קיימה הבדיה, יותר מסוגי יצירה אחרים, את כלליה הסגנוניים המיוחדים, את דפוסיה, סדריה ומסגרתה המיוחדים. גם לא מקרה הוא, שסיפור-הבדים הוא המקובל והשולט ביותר בתחום האגדה שבעל-פה, עד שסתם אגדה שבעל-פה היא—בדיה. כל זה ילמדנו אוסף האחים גרים, 'מעשיות לילד ולבית'. מאתיים

עמי המערב הנוצרי

הסיפורים המכונסים באוסף זה מראים גם, כי הבדיה יוצאת לסוגים שונים: שלל הבדיה העממית של המערב כולל גם ליגנדות ונובילות, ואולם חוקי הבדיה, חוקי סגנון והגיון גם יחד, הם הם השולטים.

מקורות הבדיה העממית עתיקים מאד, ומהם עתיקים גם מן הסיפור העממי שהגיע אלינו כתוב ורשום מימי קדם. ואולם את תולדותיה לא התחילו לכתוב אלא בזמן גילויין הרצוף, לאמור בזמן החדש. ראשיתה של הבדיה המערבית הכתובה נעוצה באחריתה של הנובילה הרומאנית. הנושאים השגורים והמקובלים ביותר בפי עמי המערב מצאו את ניסוחם הראשון בסיפורי סטראפארולה ובאזילה, וראשון לגאולת הנושאים העממיים ביודעים, היה הצרפתי שארל פרו (Charles Perrault, 1628—1703), סופר חובב מבית-מדרשו של לאפונטן. הוא הוציא בלשון-העם שמונה בדיות מקובלות⁵⁹, ואוספו זה נתרחב עד שהגיע ל"ב סיפורים (בתוכם נוסחאות ראשוניות של 'הכיפה האדומה', 'האצבעוני', ונוסחות-משנה של 'בת-המלך בין החוחים', 'החתול במגפים' ו'רשפונית', שנכללו עוד באוספו של באזילה). שני לאוסף זה, בזמן ובדרגה, הוא האוסף של הנסיכה אולנווא (Aulnoy, 1650—1705), אשר שמו Contes des Fées ('סיפורי-פיות') הוא כעין הגדרה חדשה ויאה לסיפורי-הבדים; מספר הסיפורים באוסף זה 24, ומקורותיו עממיים, אם כי המאספת הוסיפה עליהם גם פיוט משלה (בין הנושאים—'אגדת בת-המלך ששערותיה זהב', הידועה מתוך אוספי סטראפארולה ובאזילה; היא גם אחת הבדיות המעטות שעברו, כמעט כנתינתן, לתחום הישראלי ונמסרו לא רק בלשון האם כי אם גם בעברית⁶⁰).

אוספים ראשונים אלו הוכרעו והושכחו על-ידי האוסף הגדול של האחים גרים. לאור נסיונם של האחים התחילו מאספים ומוציאים לאור את הסיפורים העממיים בכל עם ועם, בכל גליל וגליל ובכל בת-לשון. על-ידי פעולה ענפה זו זכתה לסוף כל ספרות, גם המצומצמת ביותר והחסרה משוררים אנשי-שם, לספר-בדיות, המהווה בה, יחד עם תרגום ה'ביבליאה', את הקרן הקיימת של נחלת הכתב.

י. ארבעה סימני היכר נמצאו בבדיה (Märchen) ונוסחו על-ידי החוקר⁶¹: רקמת סיפוריה—מתוך דמיון יוצר; עולמה לרוב—עולם קסמים וכשפים; מעשה-פלא היא, ואינה קשורה בתנאי החיים המציאותיים; כרמי-המעלה כפשוטי-העם מקשיבים לה בשמחה, ואפילו אינם מאמינים בה. ההגדרה יפה בעצם גם לאגדה הקלאסית, ואולם כאן צורף פעם ראשונה גורם-הערכה חדש: תגובתו של השומע. הספרות הכתובה קיימת גם בלעדי הקורא, ואילו קיום הספרות שבעל-פה לא יתכן בלעדי השומע המקשיב. תנאי זה משפיע גם על לשון הבדיה ומגוון אותה. המספר פונה אל שומעו, קורא לו בשמו: הבה אספר לכם את אשר אני יודע. לא יאמן הדבר, אך הנה כך וכך היה. רצונכם לדעת, מה עלה לו לאותו האיש? חכו נא בסבלנות, ואודיעכם. מסימני ה'בעל-פה' שרדו גם באגדה הכתובה: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? ואותה שאלה ריטורית, המקובלת מאוד באגדה היהודית: מה עשה? (לאמור, התיאור הגיע לנקודת-מיפנה, וכולנו מתכים בקוצר-רוח, רצוננו לדעת, כיצד התיר פלוני את הקשר—בא המספר ומקדים שאלה לתשובה: מה עשה?! כך וכך עשה!).

הבדיה שבעל-פה זקוקה לביטויים קבועים וחוזרים. הבדיה המערבית דרכה לפתוח

חלק שני: אגדות העמים

ב'היה היה' ולסיים ב'ואם לא מתו האנשים בינתיים, הרי הם חיים וקיימים עד היום הזה'. לדפוסים אלה נקביל את הפתיחות והחתימות השגורות בפי בעל-אגדה-סופר; ב'אלף לילה ולילה' נוהגים לפתוח: 'זה היה בימי קדם—ובטרם בטרם... ולסיים: 'כך חיו להם באושר—עד שהגיע זה המתיר את הקשר (—המוות)'. המליצה מתבטאת כאן לא בחרוז בלבד, אם אמנם הבדיה שבעל-פה רחוקה מכל מליצה (ענין אחר הוא חיבת החרוזים, חרוזי-ילדים פשוטים, המובאים בתוך הסיפור). יוזכר ויצוין עוד דבר שמירת הנוסח המקובל על-ידי מספרי הבדיה. אחד מחוקרי האגדה החדשים רשם מפי אדם סיפור מעשה, וכעבור עשר שנים נזדמן אתו שנית ושוב כתב את הדברים מפיו—בסיפור לא חל כל שינוי⁶².

הבדיה העממית מצטיינת באמונה תמה ותמימה ובעליצות-רוח. שתי סגולות אלה מצא חוקר מוסמך⁶³ משותפות לכל אגדות האחים גרים, וחשב כי הן מיוחדות לאגדה הגרמנית—ואין הדבר כן. באמת הן מציגות את הבדיה שבעל-פה בכללה, אלא שאוסף האחים גרים, הנותן את הבדיה בטהרתה, מבליטן יותר. כי מלבד מה שהיו האחים מגדוליה הנסתרים של הספרות ובלשנים מצויינים, היו גם בעלי טעם והבחנה דקים, וידעו לשמור על המקור מכל שיבושים לשוניים, רגשיים ורעיוניים. סתירה מדומה (אשר כבר נגענו בה): לשון-העם נוהגת לקרוא את הטבעי בשמו, ולשון 'גסה'—לשון נקיה היא לה, ואילו האחים גרים הוציאו כל רמז ארוטי. אך דוק ותמצא, כי אין זה אלא סימן-היכר היצוני של לשון-העם. המספר העממי לבא בעי, וכן גם שומעו.

הנובילה נבדלת מן הליגנדה בחילוניותה. במקום המוסר הדתי מבליט הנוביליסט את מוסר-החיים. הבדיה, שהיא חפשיה פחות מן הנובילה, עומדת על מוסר האמונה העממית. פלוני טוב מלידה ואלמוני רע מלידה, ותכונותיו הן הן הקובעות את גורלם. הרגשת הצדק המושרשת בלב הילד באה על סיפוקה; אך גם אכזריות הילד, אשר לפרקים יתפש גם לשמחה לאיד, ובנפול אויביו שמח ישמח—מקום לה בבדיה. רחמים לא תדע, בחסד לא תדגול—עולם צדק ייבנה.

יא. האחים גרים ערכו את סיפוריהם לפי סדר גילוייהם. הם נמנעו בכוונה מכל מעשה תיכנון במלאכת האיסוף. בזאת הלכו בדרך המאספים הקדמונים, עורכיהם האלמוניים של האוספים הקלאסיים; וכן נהגו גם המאספים המאוחרים, גואליהם של הספרות הלאוומיות-עממיות השונות, שהאחים היו להם למופת. ואולם אפשר לסדר את הסיפורים גם סדר ענייני, ספרותי וגם מדעי. בחוג הקוראים נתקבלה חלוקתו הכללית של אָאָרְנֶה: (א) סיפורים מעולם החי; (ב) בדיות (במובן Märchen); (ג) סיפורי-בדיחה. בחלק האמצעי, העיקרי, הוא מבחין שוב בין שלושה מינים: בדיות קסמים; בדיות מוסריות; בדיות סיפוריות. החוקר הגרמני פ. פון דר לייאן, קבע, בהוצאתו (וינה, 1912) לכל סיפורי האוסף סדר חדש, לפי מוצאם ומקורם ולפי טיבם וסוגם, והגיע לתשע סדרות אלו:

(א) שרידי אמונה ישנה-נושנה	8	סיפורים
(ב) אגדת-גיבורים מימי נדודי עמיהמערב	5	"
(ג) שירת משוררי המאה העשירית	17	"

עמי המערב הנוצרי

42 סיפורים	(ד) שירת-אבירים מימי הביניים
" 22	(ה) השפעות מזרחיות
" 18	(ו) סיפורי בעלי-חיים
" 47	(ז) שירה אורחית של המאות הי"ד—ט"ז
" 25	(ח) מהמאות הי"ז—י"ח
" 16	(ט) סיפורי לצון

בחלוקתנו אנו, המוצעת להלן, אנו מביאים, כדוגמאות לכל חלק, תוכן מקוצר של הסיפורים האופייניים וחשובים ביותר (לצד מראה-המקור מצויינת גם הסידרה לפי פ.ד. לייאן).

בראש אנו מציגים את בדיות-הילדים המקובלות והשגורות. קו-העלילה המשותף להן: האיש הטוב מתנסה בנסיונות וסובל יסורים, אולם סופו—יורש אושר. הסיפורים האלה נעשו זה כבר נכסי-צאן-ברזל של ספרות-הילדים, ומשנתחבבו קשה לעמוד על ערכם היצירי המיוחד:

1. הכיפה האדומה (גרים, סימן 26; סידרה ח), הזאב בלע סבתא ונכדתה, ילדה תמה וטובה, בא הצייד ויצילן.
2. יוחנן ומרגריטא (Hänsel und Gretel; סימן 15, סידרה ד), בני חוטב-עצים עני, גשבו ביער בידי מכשפה, אך הם השכילו לה, הרגוה, וישתחררו.
3. רשפונית (סימן 21; סידרה ד), שהיתה מושפלת ומדוכאה על ידי האם-החורגת ושתי בנותיה הרעות, משתתפת דרך-נס בחגיגה הנערכת מטעם המלך, זוכה לאהבת בן-המלך, המוצא אותה שרויה בענייה, ולוקחה אליו בשמחה.
4. שלגיה (סימן 53; סידרה ד), בת-מלך יפה שגורשה מבית-אביה מצאה מקלט במעון שבעת הגמדים; אמה חורגתה מתקנאת באושרה, וכמעט לוכדת אותה, אולם מזימותיה הופרו, והבת נישאת לבן-מלך גואלה.
5. בת-המלך בין החוחים (סימן 50; סידרה ח). בעודה בעריסתה נתקללה כי תהיה שרויה בשנה מאה שנים; כעבור המועד הבקיע לו בן-מלך דרך בין החוחים שהקיפוה, עוררה משנתה, ויקחה לו לאשה.

אל אלה יצורף מספר בדיות-צחוק, שגם אותן מציין קו-העלילה האמור, אלא שהדמיוני והפלאי בא בהן בעיקר לשם שעשוע בלבד.

6. אצבעוני (סימן 37, סידרה ג), הילד שנולד בשיעור מידת האגודל ועמד בגודלו זה, עוזר לאביו האכיר, מוליך שולל אנשים רמאים וגנבים, נופל לתוך חור של עכבר ויוצא, נבלע על-ידי פרה וגורם לשחיתתה, מתגלגל לתוך כרסו של זאב, ומשתחרר.
7. החייט אמיץ-הלב (סימן 20; סידרה ג), קל-משקל, קל-תנועה וקל-דעת, השכיל להרוג שבעה זבובים במחי אחד ויהיה גיבור בעיניו, וגבורתו עמדה לו להרוג חייט-בראשית ואחד מבני הענק, וגם לשאת בת-מלך לאשה.
8. מעשה במי שיצא ללמוד פחד מהו (סימן 4; סידרה ד): שלושה ימים הוא עושה בארמון מכושף, ולא ענקים ולא שדים ורוחות ולא מתים שקמו לתחיה אינם מוציאים אותו משלוחת-מנוחתו. בזאת עולה בידו לשחרר את בת-המלך המכושפת והוא זוכה לשאתה לאשה (לסוף הוא לומד לדעת את הפחד—כשמריקים עליו קערה של מים קרים עם דגים מפרכסים).

רוב הסיפורים המופלאים עלילתם מורכבת יותר (מצורפת מגורמים אגדיים שונים), ולפיכך לא נעשו עממיים בחינת המובאים למעלה. ואולם כנגד זה אנו מוצאים בהם מהמשותף לבדיות העולם בכלל, וניתן איפוא להקבילם לסיפורים מזרחיים לא פחות מאשר למערביים:

חלק שני: אגדות העמים

9. יוחנן הנאמן (סימן 6; סידרה ה). בעזרתו משיג בן המלך את בת-המלך אהובתו; הוא גם נותן את כבודו, את שמו הטוב ואת צלם האדם שלו לטובת אדוניו, אך גם אדוניו נותן את היקר לו למענו, ומחזירו לחיים ולכבוד. שלבי העלילה: (א) בן-המלך רואה תמונתה של בת-המלך ומתאהב בה; (ב) יועצו הנאמן מביא את בת-המלך בערמה לרשותו; (ג) סכנות אורבות לזוג הצעיר, והעבד הנאמן מסלק אותן אחת אחת על-ידי מעשים מופלאים, ולסוף הוא נהפך לאבן; (ד) בן-המלך שמע כי אם ימית את ילדיו ישוב ידיו המאובן לחיים, והוא עושה זאת; לסוף שבים כולם לחיים ולאשר. —הסיפור מצוי אצל כל עמי המערב; המוטיבים נמצאים כל אחד לחוד במזרח.

10. פרדינאנד הנאמן (סימן 126; סידרה ד), מעין טיפוס מקביל לקודם, אפס העלילה חסרה כל יסוד מוסרי. בנוסחה העברית-יהודית נקרא הגיבור בשם חנינה או יוחנן⁶⁴. שלבי העלילה: (א) בן-עניים קושר ברית-ידידות עם סוס פלאי, וגם זוכה לידידותם של בעלי-חיים אחרים; (ב) הוא נעשה משרתו של מלך אחד ומקבל עליו להעביר לרשותו את אהובת נפשו (בנוסח הגרמני הושמט, משום מה, הסיפור בדבר שערת הזהב שמצא המלך ושבגללה התאהב בבעלת השערה הנעלמה); (ג) מעצורים ממעצורים שונים עומדים לו למשרת הנאמן בדרך, ואולם בעזרת בני-בריתו, הוא מתגבר עליהם; (ד) בת-המלך חומדת את השליח ומתעבת את המלך, שאותו היא ממיתה בתחבולותיה, ואת אהובה היא מחיה לה.

11. הנערה הגידמת (סימן 31; סידרה ד): טוחן הקדיש את בתו בהיסח-הדעת לשטן (העברת המוטיב של בת-יפתח); מהיות הבת יואת אלהים, ניצלה מיד השטן, אך יצאה גידמת בשתי ידיה. היתה בעלת-המום לאשה למלך, ובהיות המלך במערכה ילדה לו בן. אולם השטן החליף את מכתב הבשורה הטובה שנשלח למלך במכתב מבשר רעה, ואת תשובת המלך — בפקודה להמית את האם ואת הבן (העברת המוטיב של ה'ספר' אשר שלח דויד ליד אוריה); אולם הפקודה לא נעשתה, המלכה ובנה רק גורשו. כשהגיעו ימי הנסיון לסיומם, ריפא מלאך את המלכה והחזיר לה את ידיה, והמלך חיפש אותה שבע שנים רצופות, עד שמצא אותה ואת הבן שלמים ובריאיים. —בסיפור עברי-עממי מאוחר הועברה העלילה כמעט בשלימותה על בתו של רבי עקיבא⁶⁵.

מכאן אנו עוברים אל דברי-בדיה הרצופים מוסר-השכל ויש בהם שמינית שבשמינית מן הליגנדה ומן המשל; מהם מסתייעים בפלאי-דמיוני, ומהם מוותרים עליו:

12. הדייג ואשתו (סימן 19; סידרה ד) חיו בעניות מדכאה. והנה עמד דג-פלא, שהדייג טוב-הלב שלח אותו לחפשי, למלא את כל מאווי נפשו. סופתם הדלה נהפכת לבית, הבית — לארמון, אך האשה לא די לה בזאת, וגם כתר הקיסרות ושרביט האפיפיורות אינם מספיקים לה. להיות לאלהים היא רוצה, וסופה — שהיא מוחזרת לשפלותה הראשונה. הבדיה (נודעת גם בספרות-העולם על-ידי עיבודו של פושקין) משתמשת באופן מיוחד במוטיב ה'דברים הקשים', אשר אחד עולה על השני ודוחה את השני, עד שלסוף נסגר המעגל במפתיע, וליקחה: הוי מסתפק במה שניתן לה.

13. יוחנן המאשר (סימן 83; סידרה ז) קיבל שכר שבע שנות עבודה ככר זהב. החליף את הזהב בסוס, את הסוס בפרה, את הפרה בחזיר, ואת החזיר באווז, ואת האווז — באבן משחזות, שמשקלה כמשקל ככר הזהב — ובזאת מסתיים העיגול; אך הנה נפלה האבן לתוך בור והוא יצא נקי מכל שכרו. ואולם עם כל ירידה בסולם-הקניין היה אושרו של יוחנן גובר ועולה, ולסוף הוא מודה לבורא שפטר אותו מעונשו של העושר. עוקץ הסיפור וליקחו — אשרי העניים.

14. הסבא והנכד (סימן 78; סידרה ח). הבן והכלה התאכזרו על הסב הישיש, שלא היה שומר על הנקיון בשעת-האוכל, והיו מגישים לו את ארוחתו באבוס, והוא היה אוכל לחמו בפינה בדמעה; יום אחד נמצא הנכד עוסק במעשה-נגרות ועל שאלת אביו למעשהו ענה: מתקין אני אבוסים לאבא ולאמא, ויאכלו מהם כשאגדל ... בושו ונכלמו ההורים וייטיבו דרכם. כאן הובאה מקבילה סינית-עממית לסיפור, אשר נושא — כיבוד-אב והדרת-פני-זקן שגור גם בפי האגדה היהודית⁶⁶. המציין את הבדיה המערבית (בלשונה זו ממש משותפת היא לרוב

עמי המערב הנוצרי

הספרויות, גם נשתמרה בצורתה בעיבודו של טולסטוי לילדים) הוא הרצאת הדברים כמו שהם: עובדה כנגד עובדה, והלקח נוצר מעצמו.

על הבדיות המוסריות הללו נוסף עוד שלושה סיפורי-מוות:

15. מתחת לרותם (סימן 47; סידרה ב). אם-חורגת רצחה נפש את הנער, בנה החורג, והאכילה בשרו את אביו מולידו, והוא אכל לתיאבון, ולא הרגיש בדבר. אספה האחות את עצמות אחיה במטפחת ותשימן תחת הרותם, והנה עלתה מתוך הרותם ציפור, עמדה עליו ושרה שירת-הרצח. והחוטאת הובאה על עונשה.—הסיפור, מן הקדומים אשר באוסף, יש בו אולי כדי להעמיד אותנו על שורשה של פאבולת איביקוס המשורר אשר העגורים סיפרו את דבר מותו ואופן מותו: נשמת הנרצח נתגלגלה ובאה באותו בעל-כנף ותבעה את נקמת הדם השפוף.

16. חלוק המתה (סימן 109, סידרה א)—מעשה באם ששיכלה את ילדתה ובכתה אותה יומם ולילה בלי הפוגות. הופיעה הילדה לפניו וחלוקה רטוב כולו מדמעות: כל עוד תוריד האם דמעות עליה אין לה מנוח בקבר.—שריד קדומים של אמונה עממית. לסיפור זה נקביל את מעשה דויד המלך ובכורה של בת-שבע, וראינו הבדלים בתפיסת הדברים ובהרצאתם.

17. שליחי המוות (סימן 177, סידרה ז): מעשה באדם אחד שהתנה עם המוות כי יזהיר אותו בעוד מועד על יום מותו, ואולם המוות בא פתאום. טען האדם כי לא קיים את התנאי. אמר לו: מחלות שלחתי אליך, הקדחת שרפה עצמותיך, ואתה לא הרגשת כי אלה הם שליחי המזהירים.—הסיפור עומד על הגבול שבין הבדיה ובין המשל המוסרי. מקורו נמצא בהודו.

לסוף נזכיר עוד מספר סיפורי חכמה ושחוק, מהם גילגולים מחכמת המזרח, מהם יצירות ההומור המערבי:

18. הדוקטור הכל-יודע (סימן 98; סידרה ה) הוא כינויו של איכר פשוט המגלה במקרה כל מיני נסתרות, ונמצא חכם מחוכם, והוא אדם נבער מדעת. הנוסח הקדום של הבדיה—באוסף אגדותיו של סומאדבה; ואולם הנוסח המערבי מצטיין בסבועיות מסירת העלילה ובעממותה.

19. שלושה אחים (סימן 124; סידרה ז)—אחד נפח מפרזל סוסים, השני גלב, השלישי סייף. אמר להם אביהם כי ינחיל את ביתו למי שיימצא מושלם ביותר באומנותו. נמצא הסייף מושלם מכולם: בשעת גשם סייף מעל לראשו במהירות גדולה ולא נתרטב.—גילגול מאוחר של סיפורי-חידה-והתחרות, אשר מוצאם מהודו.

20. מרגלית החכמה (סימן 77; סידרה ז). המשרתת-הטבחת של אחד רחוק אוכלת את שתי התרנגולות, בהן אמר לכבד אורח חשוב, וגוללת בחכמתה את האשמה על האורח. סיפור-בדיחה מן השלמים ביותר שבספרות העממית, ובעצם הוא כבר עומד מחוץ למסגרת הבדיה. המוטיב משותף למקורות מזרחיים ומערביים.

ניתוח הדוגמאות והעלאת הקווים המשותפים ירחיקו אותנו ללכת, ולכן נסתפק בציון הקווים הכלליים. תמים מאוד הוא עולם הבדיה, וגם הנס אינו יוצא בו מכלל הפשוט והרגיל. אופייניים ביותר הם סיפורי-הילדים. העלילה שבהם דרכה להביא אותנו מן הפורענות אל הגאולה. תנאי הפורענות הם מן המצויים ביותר: מצב היתמות, קנאתה של אם חורגת, עניות המכריחה את ההורים לעזוב את הילדים, ומאחר שידוע מראש כי האחרית תהיה טובה, נוטל לו המספר רשות גם ללמדך מראש, כי כל הנסיונות וההרפתקאות אינם באים אלא כדי לשעשע אותך. דבר זה אתה מוצא בעיקר בסיפורים המורכבים.

יב. באוסף האחים גרים נכללו גם מספר אגדות-בראשית, מעין 'מדרשים' שהתעצמו

חלק שני: אגדות העמים

ונעשו בדיות, ואגדות שבהן מופיע היהודי כגיבור. שני מחזורים הם, ומציאותם אופיינית לבדיה המערבית כולה.

המחזור 'מעשי-בראשית' כולל ארבעה סיפורים, ואלה הם:

21. מעשי אלוהים ומעשי שטן (סימן 148; סידרה ו): השטן קינא באלהים היוצר, וניסה ליצור גם הוא בעלי-חיים. יצר את העזים המזיקות. היו מסתבכות בזנבותיהן הארוכים בכל סבך, עד שהשטן קיטע אותם במו פיו. אחר הוציא גם את עיניהן והכניס לתוך החורים את עיניו הוא. עיני העז הן איפוא עיני השטן. גם השטן עצמו מופיע בצורת עז.
22. ימי שנותינו (סימן 176; סידרה ז) שבעים שנה, כאמור בספר תהלים. ואולם בתחילה קצב אלוהים לחמור, לכלב, לקוף ולאדם שלושים שנות חיים לכל אחד. אך להם לבעלי-חיים הזמן הקצוב ואילו בן-האדם ביקש לחיות יותר. נטל אלוהים משנותיהם של בעלי-חיים והוסיף על שנות האדם. וזיי האדם שאנו חיים הן איפוא רק שלושים השנים הראשונות; אחריהן באות אלו אחרי אלו: י"ח משנות החמור (שנות מעמסה ועבודה קשה), י"ב שנות הכלב (שנות רוגזה ונשירת השיניים), י' שנות הקוף (שנות איווולת והיעשות שחוק לכל).—הסיפור האליגורי יסודו במשל עתיק, ממשלי בבריוס והמדרש⁶⁷. מבחינה אמנותית זהו אולי סיפור-המופת שבכל האוסף.
23. בני חוה אינם שווים (סימן 180; סידרה ז). כשבא אלוהים לבקר אצל אדם וחוה בביתם, הראתה לו אם כל חי רק את היפים שבילדיה הרבים, ואת המכוערים החביאה. אולם לאחר שבירך אלוהים את ילדי-החמד כל אחד בברכתו—אתה תהיה מלך, אתה שר, אתה תהיה מצביא וכו'—לבשה עוז והציגה לפניו גם את אלה שהחביאה בתחילה. עשה אותם אומנים, איכרים, פועלים. הסיפור, המסופר בתמימות רבה וללא כוונות היתוליות, מוצאו מן המערב הנוצרי.
24. הירח (סימן 175; סידרה ז): ארבעה אחים ערירים יצאו ממולדתם ומצאו את הירח תלוי באלון ומאיר לבני-אדם בלילה. הורידוהו בחשאי והעבירוהו לארצם. זקנו האחים ומתו זה אחר זה, ועם מות כל אחד הביאו עמו לקבורה רבע הירח. התאחדו ארבעת החלקים בארץ המתים, והאור הקים את המתים לתחיה, והם יצאו לתרבות רעה. העלה פטרוס, שוער השמים, את הירח מן השאול ותלה אותו ברקיע.—אגדה עתיקה ומוזרה זו נרשמה מפי איכר גרמני במאה הי"ט.

על יהודים נמצאים באוסף סיפורים אלו:

25. העסק הטוב (סימן 7; סידרה ז). מעשה באיכר שוטה-חכם שנתן לצפרדעים לספור את כספו והיה מוכר בשר לכלבים. גזר עליו המלך עונש חמש מאות מלקות. אפס את השכר חילק מקודם בין חייל אחד ובין יהודי אחד, ושניהם סבלו במקומו את המלקות; ונוסף על-זה נכשל היהודי בנסותו לשלם לו והפסיד בגד ועוד קיבל מלקות נוספות.—צרוף נושאים מזרחיים-מערביים; יהדותו של אחד הגיבורים אינה כי אם מקרית.
26. היהודי בין החוחים (סימן 110; סידרה ז). אדם אחד זכה לכינוי-פלא שהיה עשוי להרקיד כל אדם. עמד והרקיד בו יהודי ולא הניחו עד שנתן לו מתן כופר. קבל היהודי על העושה לפני הרשות, והפנר נידון לתליה. ואולם בכוח הכינוי ביטל את גזר-הדין, ובמקומו נתלה היהודי.—במקבילות, אצל אומות מערביות אחרות, וגם בנוסחאות גרמניות שונות, מופיע כומר נוצרי במקום היהודי.
27. אור השמש יגלה את הדבר (סימן 115; סידרה ז). במלים אלה נפת נפשו יהודי, שנרצח בידי נוצרי. ואמנם, כדרך שהעגורים סיפרו את דבר רציחת איביקוס, כן סיפרה השמש מעשה נבלה זה והרוצח נתלה. באה איפוא נקמת-דם היהודי.—גם בכמה מקבילות מערביות היהודי הוא שנרצח ודמו נתבע מאת רוצחו, ואולם המקבילה היוונית מראה כי העיקר כאן מעשה הרצח בסתר⁶⁸.

ה'מדרשים' שהובאו בזה מראים, כי סיפורי המקרא נעשו אצל עמי המערב ליסוד עממי שלהם; הבדיה אשר מוצאה מן האמונה הקדומה וגם שומרת על האמונה

עמי המערב הנוצרי

הקדומה, שימשה צינור להעברת האמונה החדשה ללב העם. הסיפורים 'היהודיים', שהם נוסחאות של מעשיות מקובלות ונמסרות בצורות שונות, מעידים בעקיפין על היחס אל היהודי, ואולם אין בהם כדי להוכיח, שמסורת יהודית נבלעה במסורת המערבית הכללית. כנגד זה הוכח יחס גומלין בין הבדיה המערבית העממית ובין הבדיה היהודית-עברית. ב'מעשה-בן' היהודי ובאותן מעשיות, שנכתבו תחילה יהודית ונוסחו גם בעברית, נשאר לא מעט מנחלת המערב ומנחלת אשכנז בפרט.

סוף דבר

א. תולדות הסיפור העממי של עמי המערב ניתנו כאן שלושה מדורים ג תולדות הליגנדה, תולדות הנובילה ותולדות הבדיה; וכל מדור הודגם על-ידי אוסף למופת. אם נשאל, מה עדיף בשלושה אלה או: באיזה מהם עיקר חידושו היוצר של המערב, אולי נשיב: הבדיה שבעל-פה עדיפה, ובה עיקר החידוש. המערב הנוצרי גאל את הבדיה התמימה שקדמה לכל ספרות. כנגד זה אנו מוצאים עיקר חידושם היוצר של עמי המזרח—במשל. בשרידי נחלתם העממית של עמי העולם העתיק אנו מוצאים את כל הסוגים של הסיפור העממי בראשיתם, אגדת-אלים ואגדת גיבורים, סיפורי-מלכים ומשלי-מוסר, ואולם בעיקר היו עמי העולם העתיק אבות המעשה, אבות סיפור המאורע, המשמש דוגמה בכוח משקל העובדות בלבד.

הסקירה לפי שלושת הגושים ההיסטוריים-גיאוגרפיים-תרבותיים יש בה איפוא במידה מרובה משום סקירת תולדות הסיפור העממי לפי שלושת סוגיו הראשיים. הבא לכתוב תולדות סיפורי-המעשה, ישאב את החומר הראשון מתעודותיהם של העמים הקדומים. דבריימי המשל עומדים על תרומתם של עמי המזרח לסיפור העולמי, וההיסטוריה של הבדיה ראשיתה בזמן החדש, ומקורה רשימות מפי פשוטי-העם במערב הנוצרי.

ואולם ניתן עוד לסקור את החומר לפי טיב המקורות וצורתם. המעשים, המשלים והאגדות נמסרו לנו אלה באקראי ואלה במתוכן, אלה בצורה גלמית ואלה במעובד. סקירה כזאת יש לה רק קנה-מידה אחד: אופן המסורת.

ב. את הסיפור העממי יש לחפור לא אחת ממטמונים. עמים רבים לא הגיעו לכלל יצירת אוסף האגדות הלאומיות שלהם. סיפורי-המעשיות של היוונים מפוזרים זעיר שם זעיר שם בספרי היסטוריה ומחשבה. יש גם שעלילה ספרותית-שירית מבוססת על אגדה עממית ועלינו להעתיקה מלשון המשורר ללשון איש-העם. הקורא החוקר מגלה איפוא כאן את האגדות כל אחת לחוד בכלי-קיבול שונים, לרוב ארעיים, ומהם עליו לנפות אותן, ויש שעליו להקציען וליישרן לאחר שהוציאן מתוך מסגרתן הספרותית. תפקיד חוקר האגדה דומה כאן לזה של חוקר עתיקות, ואמנם אגדת מצרים ובבל העתיקה גם הועלתה לאור עולם על-ידי חוקרי עתיקות. מקורותיהם של הסיפורים הבודדים מקריים הם, וצביונם הכללי אינו אגדי. סידרה ראשונה של מקורות האגדה היא איפוא—מקורות שאין האגדה מטרם ומבוקשם.

רק ברשות ספרותית-עממית אחת רב קצירו של חוקר אגדות, הלא היא—רשות שירת-העלילה, שירת-אלים ובני-אלים. לשון השירה הזאת אגדית-אמונית היא מעיקרה, ודרכה—למסור מעשי הגדולים אגדות, שבתוכן מרובות האגדות העצמאיות. שירי-העלילה הם אפוא מהמקורות הראשיים של האגדה, ובהן ניתן גם למצוא את רוב המוטיבים והצירופים. שיכבת מקורות זו מצויה אצל הרבה עמים

יוצרים. אל השירות הגדולות שנזכרו למעלה—איליאדה ואודיסיאה של הומירוס. שאח־נמה של פירדוסי, מהאבהארטה של מאספ הודי אלמוני—נצרף כאן את ה'אדה' הגרמנית-איסלאנדית, שהוזכרה במסגרת הרצאתנו רק דרך־אגב, ושיר־עלילה מיסודות עתיקים שזכה אך בזמן החדש להיות מצורף לחטיבה אחידה, היא—שירת 'קאליוואלה' הפינית.¹

רוב מניין ורוב בניין מקורות האגדה הם האוספים הקיימים, ספרי־מעשיות שסודרו בידי משוררים־מאספים אלמונים או ידועים בשמותיהם. אוספים אלו, שהם גושים שלמים של אגדות ומעשיות, כבר שייכים לספרות־העולם. מבחינה זו ניתן לראות את האוסף של סמאדבה, אלף לילה ולילה, 'גיסטה רומאנורום', סיפורי בוקאצ'ו כספרים־אחים. ואולם יש עוד אוספים שעדיין לא זכו להתקבל כספרים קלאסיים. הרשות הזאת עתידה אפוא להתרחב עוד על־ידי גילוי גנזי אגדה של עמים אשר לא נחקרו עדיין. בזה נזכיר עוד את האוסף הטיבטי 'החכם והכסיל', מיצירותיה האל־מוניות של התרבות הבודהיסטית (מ. י. בן־גריון גילה בין סיפוריו שתי מקבילות לאגדות ישראל, וכבר הזכרנו אותן במקומן).

אוספים אלה, מעשה עריכתם של מאספים יוצרים, נציגי שירת עמם, שונים מהקבצים החדשים שסודרו וכונסו על־ידי מאספים חוקרים. מסוג אחרון זה יוחד כאן הדיבור לספר אגדות האחים גרים, שהוא יסוד ומוצא לכל בני הסוג. בכוח היוצר והמברר לא היה עוד דומה לאחים (גם אוספם מצטרף במידה רבה לאוספים הקלאסיים, השיריים מיסודם). ואולם כמו גם חוקרים שעשו גדולות מהם במעשה הכינוס ובהשלמת המכונס. מעשה הכינוס הקיף את כל עמי המערב כולם, ולא עוד אלא שחוקרים־מאספים חזרו ושאלו גם את פי עמי־המזרח—הסינים, ההודים, הפרסים, הערבים, אשר הקימו בזמנם את ספרי־המעשיות הספרותיים,—רשמו בדיות עממיות למאות וכינוסו אותן בספרי־מעשיות חדשים, בנויים וסדורים לפי מופת עמי המערב. את הספרות הזאת אין להקיף בסקירה, כי היא עדיין בעצם התהוותה והתרחבותה. כדי להקנות מושג מה מעושרה הכמותי, נזכיר בזה את אוספי העמים הסלאביים, אשר אוצרותיהם העממיים כבר זכו לכינוס: אוספי הסרבים (בכללם גם אוספי אגדות דאלמאטיה, בוסניה, מונטניגרו וכו'),² אוספי הקרואטים, הסלובנים, הבולגארים, הצ'כים (אוספים מיוחדים לבוהמיה, למוראביה, לשלזיה וכו'), הסלובאקים, הווינדנים, הפולנים (אוספים מיוחדים לכל גליל וגליל), הקאשובים, הרוסים,³ הפילורוסים, האוקריינים. בתשקיף הכללי של בולטה־פוליבקה, שנגמר בשנת 1932,⁴ נזכרים כשלוש מאות אוספים ומאספים של אגדות הסלאבים, כמאה מאה של הסלאבים הדרומיים, המערביים והמזרחיים.

עם התרחבות מחקר סיפורי־העם גילו החוקרים גם 'יבשות' חדשות. תחילה הקיף הכינוס את אוצרות העמים התרבותיים, אחר יצאו החוקרים וגאלו גם את אגדות העמים הפרימיטיביים. נערכו אוספים חשובים של אגדות שבטי האינדיאנים, של מעשיות משפחות הכושים, של מסורות תושבי אוסטרליה הקדומים וכו'. ואולם עם היות האוספים הללו ערוכים ומסודרים לפי דרכם ובשיטותיהם של בעלי האסופות המערביים, אנו רואים אותם כרשות מיוחדת. גוש מקורות חיצוני הם, מיוחדים הם בערכם, ולפיכך הם גם עניין למחקר מיוחד. נסיונות אלה עשויים להפרות מאוד את

חלק שני: אגדות העמים

מחקר האגדות הכללי, ועדות לכך הן השתדלויותיו המרובות של החוקר ליאו פרופיניוס, אשר חקר את אגדותיהם של עמי-הקדם באפריקה הצפונית ויצר את המושג: 'דיקאמירון של שחורי-העור'⁵. ואולם, מי שעמד על אגדות-העמים נושאי תרבות המערב והמזרח, ידע למצוא דרכו גם ברשות זו ללא הדרכה מיוחדת.

יש עוד להזכיר את סידרת המקורות המדומים, הם הבדיות מיצירתם וגם מחידושם של משוררים אינדיבידואליים ואנשי-ספרות. את אגדותיו של אוסקאר ויילד, למשל, ניתן להכיר גם ללא כל ניתוח מיוחד כיצירות מכוונות, אשר הסגנון הבדייתי אינו בהם אלא אמצעי ספרותי-שירי, ואין גשר בין עולמן לעולם העם. ואפילו אגדות אנדרסן, יצירת-מופת בתחום הבדייה המפוייטת, נראות לעין פקוחה כיצירת-יחיד. גם במקום שהמשורר השתמש בניצוצות נשמת עמו, נתן וביטא את נשמתו הוא.

חלק שלישי
אגדות ישראל

דברים כוללים

א. אגדת-ישראל היא ספרות-אחות לאגדת עמי-המזרח, אך זו האחרונה כונסה בספרים גדולי היקף ומשוכללי בניין, ואגדת ישראל, עם הספר, עמדה בפיוזוריה בספרים שונים, ולא זכתה לכינוס כולל אלא בזמן החדש ביותר. צורתה הכללית היא איפוא פשוטה, בלתי-מוקצעת, ולשונה קרובה במידה רבה ללשון העם.

לא ספרות אחת לעם ישראל, כי אם שלוש—ואם תמצא לומר: ארבע—ספרויות הבנויות אחת על גבי קודמתה. המקרא לחוד, התלמוד והמדרש לחוד, הספרות הרבנית לחוד, והספרות החדשה ודאי וודאי לחוד. ואולם לצד שלוש ספרויות-הקודש, שבאו זו אחר זו ('תורה שבכתב', 'תורה שבעל פה', וספרות הרבנים והמחברים המכונים 'ראשונים ואחרונים'), וספרות-החול האחת (של ימי ההשכלה והתחיה), המסיימת תקופה ופותחת תקופה—קיימות עוד שתי ספרויות יהודיות בלע"ז: הראשונה בלשון יוונית, של התקופה ההלניסטית, השנייה בלשון תערובת של אשכנזית ועברית, באידיש שמימי הביניים ואילך (ספרות יהודית-ארמית אינה רשות מיוחדת, שכן היא בכלל התורה שבעל-פה; גם הספרות היהודית-ערבית אינה רשות לעצמה, כי היא בכלל הספרות הרבנית). על כל אלה יש עוד להוסיף יצירותיהם של סופרים מזרע ישראל בלשונות עמי-המערב, ספרות-ישראל שבשפת העמים. העלינו איפוא שבע רשויות ספרותיות-לשוניות שונות ונבדלות זו מזו, וכולן בכלל ספרות ישראל, ובכולן חלק לאגדה.

תולדות אגדת ישראל מתחלקות, לפי רשויות אלה, פרשיות פרשיות. ואולם התפתחותה של האגדה אינה מקבילה להתפתחותן של ספרויות ישראל. אגדת-ישראל הקלאסית נאצרה ונאגרה בתלמוד; סיפורי-העם בישראל, שהם רוב מניין, ואולי גם רוב בניין של אגדת-ישראל, נרשמו בתקופת הספרות הרבנית ונכללו בה. והתנ"ך צריך חקר מיוחד כדי להוציא מתוכו אגדות או קטעי אגדות, והללו אינן מצטרפות לשלם אחד, וגם אי אפשר למעשה להוציאן מתוך סביבתן המקורית: מתוך כלל סיפורי המקרא, שיריו, משליו. קציר חשוב יותר נקצור בספרות ההלניסטית, בה אין גם צורך ל'קצץ בנטיעות'. בספרות הצדדית של האידיש המדוברת, נאסף ונערך קובץ האגדות והמעשיות היחיד בישראל, שהוא בעל היקף ניכר וחדור עממיות. לרשות הספרות החדשה שייכים עיבודי אגדות של סופרים נקובים בשמם, וספרי הכינוס.

אגדת ישראל אינה אחידה. כל שכבה בספרות ישראל, אשר ימיה שלושת אלפים שנה ויותר, טיפחה סוג אגדה לעצמה. הצד השווה שבכל הסוגים שהם כולם ספרות, אם אמנם ספרות עממית. ביותר ספרותית היא אגדת התורה שבעל-פה; פשטותה הגדולה וצמצומה הנמרץ הם מעשה מלאכת מחשבת (על סגולות אלה נעמוד עוד להלן). המעשיות שלאחרי-התלמוד עממיות יותר, אמנותיות פחות, אינן מחושבות, או מכוונות, כלל, אך גם הן דברים שבכתב. על מוצאן שבעל-פה יעיד רק—ריבוי הנוסחאות. סיפורים שמוצאם מהתקופה התלמודית, וכל בעלי-אגדה שקמו בישראל

חלק שלישי: אגדות ישראל

בתקופות שלאחריה לא יכלו לפסוח עליהם—נשתמרו לנו בנוסחאות שונות, שמהן אינן נבדלות אשה מאחותה אלא בסדר המלים והמשפטים, ומהן רחוקות אשה מאחותה, עד כדי שינוי הכיוון והמשמעות, —אך שורש להן אחד.

את תקופת התנ"ך, התורה שבכתב, קדמה תקופה טרום-ספרותית, אשר שרידיה בטלו ועברו מן העולם מפני עוזו של המקרא. ואולם גם בימי הביניים, בימים קשורים בתקופתנו אנו, וגם בימינו, קיימות מסורות שבעל-פה, שבריי-מעשיות (ביחוד בקרב בני עדות המזרח), השונים מהסיפור העממי שבכתב. גם יתכן, כי על יסוד המציאות המחודשת של העם השב אל אדמתו יירקמו אגדות חדשות, אשר חותם העממיות יהיה טבוע בהן: גבורת טרומפלדור, הליכות יוסף חיים ברנר בארץ, הקמת חניתא, חידוש סדום—כל אלה וכיוצא באלה כבר עוברים, לעינינו ממש, לרשות העם ושירתו.

ב. התנ"ך והתלמוד הם שני גושי ספרות כוללים ורבגוניים, שמוצאם בדרך כלל אלמוני. התנ"ך משול להררי ענק והתלמוד—לים, ואין האחרון המשכו של הראשון. לתלמוד—כיוון משלו, פרק אמונה משלו, ואידיאלים שלו. הספרות הרבנית והספרות החדשה—שתיהן תרומות אלפי אנשי-ספר יחידים, יחיד ומשנתו, יחיד ומדרשו ומעשהו; המפריד בין שתיהן הוא היחס ללשון (הספרות הרבנית רואה בלשון משרתת, ואילו החדשה—עוזר נאמן כנגדה), וביותר וביחוד הרוח המחיה אותן: כאן דת, וכאן דעת, כאן יראה, וכאן ראייה. רופפת ביותר המחיצה שבין התלמוד ובין הספרות הרבנית. הספרות הרבנית יונקת מן התלמוד, מוסבת עליו, וגם משלימה אותו. וכאן אנו חוזרים ומדגישים, שני הגושים ה'תיכוניים' האלה, התלמוד והמדרש מכאן, וספרות הקודש של הרבנים והמחברים מכאן, הם הם ראשי המקורות לאגדת ישראל וגנזי הגנזים לאוצרותיה.

את ההבדלים בין רשות אגדית אחת לשנייה ניתן, כמובן, לראות בסיפורים החוזרים בשתיהן. רוב הדוגמאות שיש בידנו להביא לכך נמצא בשתי השכבות שבאמצע, בספרות התלמוד ובספרות הרבנית, הקרובות ביותר זו לזו. מעשיות-המופת של הגמרא לקחו לבם של יוצרי הספרות הרבנית, והם חזרו עליהן בהרחבה ובלשון עממית, אך את רוחן לא שינו. הם לא עשו בעצם אלא מעשה-תרגום—מהארמית שבגמרא לעברית שלהם, —ואם אמנם שיוו לאגדה נימה פשוטה יותר, לא חידשו בה ולא שינו מהמטבע שטבעו חכמי האגדה שבתלמוד. לעומת זאת בולטים מאד ההבדלים שבין התפיסה המקראית ובין התפיסה התלמודית-רבנית. לא נעמוד בזה דוקא על הגיבורים המשותפים לשתי הספרות הללו, על האגדות המאוחרות, המוסבות על אישי התנ"ך, ולא אחת—מה שהיה בתנ"ך גבורה, נהפך בגמרא ליראה²; אלא ננסה להקביל בעיקר נקודות-מוצא משותפות. מה בין בעל-היסורים איוב לנחום-איש-גמזו³? גיבורי השיר המקראי הם אלוהים ואדם; ואילו של האגדה התלמודית—מצווה ועבירה, שכר ועונש. מה בין מה שקדם ללידת שמשון (שופטים יג, ב ואילך) לבין מה שקדם ללידת ישמעאל בן אלישע⁴? אמו של שמשון נזהרה מן היין ומן השכר וממאכלי טומאה—לאחר שכבר זכתה להריון; אמו של אלישע היתה נזהרת בדיני טהרה וטומאה, כמשפט הצדיקים המחמירים, ובשכר זה—זכתה להריון. התלמוד מדגיש את

דברים כוללים

דבר עשיית המצווה ואת שכר המצווה, והסיפור המקראי, אשר אף הוא עומד על מנהג בישראל, תולה רק את תכונותיו של הילד הפלאי העתיד להיוולד בהנהגתה של האם; הילד הוא הגיבור גם בסיפור ההקדמה, ולא אמו הורתו.

מבין הסיפורים הרבים שניתנו לנו פעמיים, באגדת התלמוד, ובספרות שלאחר התלמוד, נעמוד בזה על אחד, אשר הביקורת העלתה⁵ כי גופו כבר נכלל בתנ"ך, וניתן איפוא לעקוב אחרי התפתחותו במשך שלוש תקופות. נושא הסיפור: בשעת רוח סערה בים מתפללים הנוסעים, עובדי האלילים, כל אחד אל אלוהיו—ולשוא; וכשעומד היהודי היחיד שנמצא בתוכם ומחנן את פני אלהים, קמה הסערה לדממה. הנוסח המאוחר, שהוא גם השלם, נדפס ראשונה באוסף 'חיבור המעשיות והמדרשות והגדות'⁶. הנוסח האמצעי, התלמודי, נכתב עברית במקורו וניתן איפוא יותר להשוואה, ובשניהם ניכרת השפעת השריד מסיפור זה ביונה (ס' יונה א, הפסוקים ה, ו, ח, ט, טז).

נוסח התנ"ך	נוסח התלמוד	חיבור מעשיות
מעשה בספינה אחת של גויים שהיתה פורשת בים הגדול והיה בה תינוק אחד יהודי.	מעשה בתינוק אחד שהיה מפרש בים. ונכנס בספינה אחת. ובאותה ספינה היו משבעים אומות.	
ויהי סער גדול בים והאניה חשבה להישבר.	עמד עליהן סער גדול בים.	ועמד עליהם סער גדול בים.
וייראו המלחים ויזעקו איש אל אלהיו.	ועמד כל אחד ואחד מהן והתחיל נוטל יראתו בידו וקורא ולא הועיל כלום.	והיה לכל אחד ואחד דמות אלהיו בצוארו, וכיון שעמד הסער בים, היה כל אחד ואחד נוטל אלהיו בידו ומחבקו ומנשקו וקורא לו בקול גדול ואומר: בוא והצילני מזאת הצרה—ולא היה מועיל לו כלום. והיו מורטים שער ראשיהם ושער זקנם וכורעים ומשתחווים להם.
ויונה ירד אל ירכתי הספינה וישכב וירדם. ויקרב אליו רב החובל ויאמר לו מה לך נרדם קום קרא אל אלהיך אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד.	כיון שראו, שלא הועילו כלום, אמרו לאותו יהודי: בני, קום קרא אל אלהיך, ששמענו שהוא עונה אתכם כשאתם צועקים אליו, והוא גיבור.	כיון שראו, שלא הועילו להם כלום, אמרו זה לזה: אין ממשות בעבודה זרה! יש כאן תינוק אחד, וכמדומים אנו שהוא יהודי. ואותו תינוק היה עני וכיון שראה הים סוער, ירד לירכתי הספינה וישן שם וירדם. ואנשי הספינה נה ירדו אליו ואמרו לו: הנה אנחנו בצרה גדולה ואתה נרדם? קום קרא אל אלהיך, אולי יתעשת אלהיך לנו ולא נאבד.

חלק שלישי: אגדות ישראל

...מה מלאכתך ומאין תבוא
מה ארצך ואי מזה עם אתה?
ויאמר אליהם: עברי אנכי
ואת ה' אלהי השמים אני ירא
אשר עשה את הים ואת
היבשה.

מיד עמד התינוק בכל לבו
וצעק.
באותה שעה עמד התינוק
בירכתי הספינה ויתפלל אל
ה' ויאמר: אנא רבונו של
עולם! היום יודע כוחך
וגבורתך ושמך הגדול, וזכור
את אברהם, יצחק ויעקב אשר
נשבעת להם כך, ועכשיו
יאמרו כל העמים, כי אתה אֵל
אמת וידעו כי אתה אל רחום
וחנון!

...ויעמד הים מזעפו.   קיבל ממנו הב"ה תפילתו,
ושחק הים.   מיד רמז הקב"ה אל הים
ועמד מזעפו.

וילכו לשלום.

וייראו האנשים יראה גדולה
את ה' ויזבחו זבח לה' וידרו
גדרים.

בין הנוסח התלמודי ובין הנוסח ה'רבני' אין דבר חוצה: רוחם אחד, וגם שפתם
אחת, אלא שהאחרון סיפורי יותר, אם אמנם גם הוא קצר למדי. יש להניח, כי הנוסח
המקראי במלואו היה ארוך גם מן הרבני: לבני הדורות שחונכו על ברכי החכמים לא
היתה עוד נשימת האפיקה התנ"כית. ואולם העיקר הוא שרוח הסיפור התנ"כי שונה
לחלוטין מרוח הליגנדה התלמודית-רבנית. הסיפור המקראי משקף את המלחמה בין
האליליות ובין אמונת היחוד, וחדור הוא שמחת נצחון אמונה זו, ואילו האגדה מימי
החכמים ומורי-ההוראה, שנרשמה בזמן שלטונו הגמור של המונותאיזם, באה לנחם
את בני העם הנבחר: בכל הצרות והרדיפות, טוב חלקנו משל הצרים והרודפים...

ג. אגדת ישראל שבספרות הנקרא והספרים החיצוניים אינה אלא אחת מצורות
היצירה של ספרות זו, אשר רובה ככולה שירה נשגבה וארצית, אנושית ויהודית
כאחת. אין לה לאגדה המקראית תפקיד מיוחד וערך נבדל מיוחד. מה שאין כן האגדה
התלמודית. המדרשים והמשלים, המעשים והמעשיות, אשר בספרי ה'תורה שבעל
פה', הם משקל-שכנגד להלכה, הקובעת את רוח התלמוד; האגדה, הנחשבת לכאורה
בתלמוד כחיצונית, בלתי-מחייבת, היא היא נשמתו, לבו ותפארתו. כוחה היה מכריע
גם בימי שלטונה הגמור של הדת המחמירה; לדורות מחונכים על המסורת והמצוות,
שהפלפול מילא תאי מוחם,—היתה אגדת-התלמוד, שלא מדעתם, אש תמיד מאירה,
מחממת ורומזת נחמה. ואולם ביתר עוז נתגלו ערכה ותפקידה של האגדה משהתחילו

דברים כוללים

רואים בתלמוד ספרות. אוצרות האגדה היו עתה לאוצר לאומי, השארת-נפשם ומיטב יצירתם של הדורות הראשונים לשלטון הדת. בספרות התלמודית נמצא גנוז ספר-אגדה, שהוא ספר-מופת שני לתנ"ך, ובעל ערך עולמי כתנ"ך.

האגדה של ימי הרבנים פזורה בספרות רחבה וגדולה, וכינוסה עשוי להחזיר לנו חוליה חסרה בפרוזה העברית. השיר העברי החדש ינק מן הפיוט—משירת המקרא, והשלשלת לא נותקה; ואולם פרוזה סיפורית עברית, דומה, לא היתה מאחרי ימי המקרא ועד הספרות החדשה שראשיתה בימי ההשכלה. דומה, ואין הדבר כן. היה היו מספרים עברים גם בדורות הביניים, בין שוכני גיטאות מרצון או מאונס, וגם נרשמו סיפוריהם. אלו הן אגדות-עם של ישראל הנודד, שארית-הפליטה הרוחנית-יוצרת של דורות רבים. עם זאת תעמיד אותנו לשונם הבלתי-מסוגנת של רוב הסיפורים האלה על דרגה קדומה של הדיבור העברי החי, שעם היותו לשון הכתב דיבר ישר אל האוזן. בסגולה זו של העדר-סגנון נבדלת אגדת-העם מאגדת-התלמוד, וכינוסה יוסיף על הספרות ה'יפה' של עם-ישראל, שלפני מתן הספרות המודרנית, תרומה מיוחדת וחשובה ביותר. בתוך אגדות אלה רבות גם היפות לנפש הילד וראויות לעשות בעם ישראל את התפקיד שעושים 'סיפורי סבא וסבתא' באומות העולם.

ספרות-עם וספרות אמנותית אינן עולות בקנה אחד. מימי חידוש הספרות היפה בישראל המתחדש כמעט פסקה ריקמת האגדה התמימה, הבלתי-מכוונת. ואולם כנגד זה נמצאה תקופתנו כשרה למעשה אחר, לגאולת ה'נחבא אל הכלים'. החכמים החלו להעלות את האגדה ממחבואה, והמשוררים—להחיותה, וגם לעשותה מנוף ליצירה חדשה.

פרק ראשון: אגדות המקרא

א. ספרות המקרא באה לעולם גמורה ומשוכללת. ואולם למעלה מכל ספק הוא, כי קדמה לה ספרות אחרת, ועל כל פנים מסורת שבעל פה. רוב סיפורי התנ"ך נראים ברור לעין החוקר כפרי עריכה, כמעשה מלאכת מחשבת של צירוף נוסחאות שונות ליצירה כוללת ומושלמת. למעלה הבאנו את הסיפור על הנער העברי בספינה של גויים, אשר המספר התנ"כי שילב אותו בעלילת איש-האלוהים המנסה להשתמט מתעודתו, ולפיו נמצא איפוא כי הסערה באה בגלל מעשה זה של איש האלוהים, ולא בשביל שהמלחים יכירו את גדולת ה'.—בפרשת דינה ושכם (בראשית לד) ניכר ברור חיבור של שני חלקים: סיפור מעשה אונס ועונש (בראשית לד, הפסוקים ב, ה, ז, יג, כז, ועוד) ורומאן-אהבים תמים וטהור (שם, הפסוקים ג, ד, ו, ח, יא, יט, ועוד). נשתמרו גם נוסחאות שלא חוברו יחד על-ידי עורך. לפי הנוסחה המקובלת ביותר הרג דויד את גלית (שמואל א יז), ולפי מסורת אחרת—הרגו הגיבור אלחנן⁸. יש בכתבי-הקודש מוטיבים, החוזרים בפרשיות חיי אישים שונים שפעלו בכיוון אחד, כגון משה ויהושע⁹, אליהו ואלישע¹⁰. סופרי המקרא מזכירים ספרים, שהיו לעיניהם ואינם עוד, ויש להניח כי בתוך אלה היו גם שקדמו בזמן לספרים שנשתמרו לנו בכלל כתבי הקודש¹¹. בתנ"ך מובאות אמרות עתיקות מפי 'המושלים' (במדבר כא, כז), והעם שאינו משיג את תכונת הנביא קורא גם לו: ממשל משלים (יחזקאל כא, ה). המשלים הספורים בתנ"ך שנכללו במסגרת סיפורי ההיסטוריה, משל יותם (שופטים ט, ז ואילך), משל נתן (שמואל ב יב, א ואילך), משל יהואש (מלכים ב יד, ט) היו ידועים עוד, כפי שנוכח להלן, לפני עריכת הסיפורים הללו ולוקחו מתוך ספרי-משל מיוחדים, או מתוך מסורת חיה, עתיקת-ימים. בכל אלה ובכיוצא באלה אנו רואים כעין עקבות בסלע, זכר מעט לתקופה טרום-תנ"כית, בה היו האגדה והמשל משגשגים מאוד.

למעלה (בפרק 'כנען') הבאנו שרידים ורמזים מספרות קדומה לא ישראלית, שהוכנסו לתנ"ך ונבלעו בו, ובתוכם גם קטעי מיתוס. המיתוס הישראלי העתיק, אגדת האלים ובני-האלים, אמנם נשבר ופוצץ בפטיש החזק שבידי כהני-אל, עורכי המקרא, ואולם גם הוא לא טואטא כליל, והמקרא, שנבנה על הריסותיו, קיים רסיסים ממנו. לודיתן ובהמות אינם מהלכים עוד אימים, כי כפף אותם אלוהים לרצונו, אילף אותם, וגם 'משחק בם' (איוב מ, טו ואילך; תהלים קד, כו); ובני-אלוהים שנזדווגו עם בנות-האדם, נפלו פלאים והיו לנפילים¹². ואולם היו ימים, והנברא בצלם לא נשמע לבוראו, ולכן גורש מגן-עדן, וכרובים ולהט החרב המתהפכת הושכנו מקדם לגן עדן לשמור את דרך עץ החיים...

באגדת-העם הנקראת בפיי-העמים בדיה רואים החוקרים בת-המיתוס. כבר נגענו בשאלה זו למעלה, וכאן אין אנו באים אלא להוסיף, כי אי-אלו גורמים בדייתיים בסיפורי-התנ"ך נראים ברור כנגזרים מענף עץ המיתוס. הנה, לדוגמה, אגדת שמשון, ובמיוחד הקשר בין כוחו העל-אנושי ובין שער ראשו שלא גולת מעולם.—על מידת

אגדות המקרא

השתלבותן של משמעות המקור, מחשבת העם ודעות מוריו ביצירה התנ"כית תעמיד אותנו להתבוננות באחד מסיפורי המופת של פרשת בראשית—בסיפור הנחש. בסיפור זה ניכר עוד הרקע המיתי של האבטיפוס: קנאת השטן באלוהים, נסיונו להתמרד, ועונשו הקשה. עם זאת אנו רואים בו את דבר התרופפות המיתוס עד כדי הפיכתו לבדיה 'שאלתנית': הנחש, על שום מה ילך על גחונו? על שום שהשיא את האשה וכו'. מכל מקום נראה למספר ולשומעו גם יחד, שבעלי-החיים מדברים בלשון בני-אדם, דבר שהוא אחד מגורמי היסוד של סיפור הבדיה בכלל ושל המשל בפרט. ואולם הסיפור המקראי עולה על המשל הארצי, ונעשה אליגוריה. הוא מוסיף ושואל: המוות על שום מה נגזר עלינו? ומשיב: הגזירה באה עלינו בעטיו של נחש... יצאנו מן המיתוס, עברנו את הגילגול העממי של הבדיה, ועלינו הגענו לרשות הפילוסופיה והתיאולוגיה. נכנסנו לפרדס.

ב. הזכרנו שלושה משלים, שני משלי-צמחים (משל האטד של יותם, ומשל החוח של יהואש) ואחד מחיי האדם, משל כבשת הרש בפי נתן הנביא. הם באים בתנ"ך סיפור בתוך סיפור, חטיבה סיפורית עצמאית בתוך הרצאת סיפור כולל, ואולם המוסר-השכל שלהם יפה גם לנסיבות-חיים אחרות ואינו 'מוחלט' רק למסגרת הסיפור הכולל. על משל כבשת-הרש מעיר אברבנאל¹³: 'למה לא זכר במשל שהאיש העשיר מלבד שלקח את הכבשה מהאיש הרש, הנה עוד הרגו עליה—כי זה היה דומה לנמשל, שדוד מלבד אשר לקח את אשת אוריה הנה עוד ציווה להרגו בחרב בני עמון'. ברור, המשל והנמשל אינם חופפים זה את זה, כי המשל קדם לסיפור, והובא מן המוכן. כנגד זה אנו מוצאים סיפור-משל אחר, פרימיטיבי בתכלית, הקשור ודבוק כולו בסיפור-המסגרת שלו: המשל אשר בפי האשה התקועית החכמה (שמואל ב יד, ה—ז). החוקר האשכנזי-נוצרי הרמן גונקל, שייחד מונוגרפיה לבדיה שבמקרא, הוכיח¹⁴ גם את עצמאותם של שני משלי-העצים הנזכרים: משל החוח והארז בא לשים ללעג ולקלס את האדם הקטן המבקש לבוא בברית-משפחה עם המורם בעם, ואילו הסיפור ההיסטורי מוסב על מלחמת חלש וגיבור, ואין משותף למשל ולנמשל אלא העמדת-הפנים של מי שהוא בעיניו ארז, ואינו אלא חוח. כיוצא בזה משל האטד והעצים, אשר בפי יותם. זהו, בעצם, סאטירה על המלכות אשר לא האיש הדגול והראוי לה יזכה בה או יבקש אותה, כי אם דווקא השפל, הרשע, המזיק, ועניין אבימלך אינו אלא כעין הוכחה נוספת לאמיתות דברי המשל.

ניתן לשער, כי אוספי משלים, ספרי משל ממש, היו בישראל לפני ספרי-ההיסטוריה, שלתוכם הוכנסו אי-אלו דוגמאות מהם. במה שנאמר על שלמה המלך: 'וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר' (מלכים א ה, יג), יש לראות הזכרת ספר משלי-עצים, מיוחד למלך החכם מכל אדם, ואולי גם שני המשלים שנשתמרו, ושניהם הרי מזכירים את ארזי הלבנון (שופטים ט, טו; מלכים ב יד, ט) היו כלולים בו¹⁵; וכן יש לראות בסוף הפסוק: 'וידבר על הבהמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים' רמז לספר משלי שועלים קדום אשר לא הגיע עדינו. כי הפסוק הקודם 'וידבר שלשת אלפים משל'¹⁶ רומז גם לפי המסורת לספר משלי שלמה¹⁷, ואנו מצרפים לזה גם את ספר קוהלת. בדברי-המשל הבאים ומובאים בספרי-משל אלה, אנו מכירים

חלק שלישי: אגדות ישראל

לא אחת נמשלים של סיפורי-משל, והמדרש גם ניסה, לפרקים, להחזיר לנו כמה מן הסיפורים האבודים האלה¹⁸. הפתגם 'בור כרה ויחפרהו...' (תהלים ז, טז) אינו פתגם כלל כי אם קיצור מעשה. שלבי ההתפתחות מן הסיפור אל הפתגם המשלי ניכרים עוד מתוך דוגמה פנים-מקראית זו (קוהלת ט, יג—טז):

ראיתי ... עיר קטנה ואנשים בה מעט. ובא אליה מלך גדול וסבב אותה ובנה עליה מצודים גדולים. ומצא בה איש מסכן חכם ומילט הוא את העיר בחכמתו. ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא.

ואמרתי ... חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים.

ראיתי מעשה ואמרתי משל.

מרשות משל-העצים העממי נשתמרו לנו שתי הדוגמאות היחידות שהובאו למעלה; משל 'כבשת הרש', הלקוח מחיי האדם, שייך לרשות המשל המשווה, או הפאראבולה. 'שירת דודי לכרמו' אשר בפי ישעיהו (ה, א—ז), משל צמחים ספרותי-אמנותי, שייכת לרשות האליגוריה, ועם זאת היא דוגמה לסוג ספרות ה'ויכוח', אשר גם הוא דרכו לצאת בבגדי משל ומליצה. גם בסיפור יונה והקיקיון, 'שבן לילה היה ובן לילה אבד' (יונה ד), ניתנה לנו אליגוריה. הד כלשהו של משל מן הדומם (וגם הוא בצורת 'ויכוח') אנו שומעים מתוך שאלת ישעיהו (י, טו):

היתפאר הגרזן על החוצב בו,
אם יתגדל המשור על מניפו—

ומתוך תשובתו, הבאה אף היא בדרך הבעת ספק (י, טו):

כהניף שבט את מרימיו,
כהרים מטה לא-עץ.

משלי-שועלים לא נמסרו לנו בתנ"ך; ואולם מתוך רמזי האליגוריה הנבואית אפשר לנו לצרף גם את צורתם-הרכבם. הנה לשון אחד המשלים המשווים, משל תוכחה, אשר בפי עמוס (ה, יט): 'כאשר ינוס איש מפני הארי, ופגעו הדוב; ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש—הלא וגו'.' דומה שגם תוך אמרי-המשל הקצרים והנמרצים: שבח 'ארבעה... קטני-ארץ', שהם 'חכמים מחוכמים'—הנמלה, השפן, הארבה, השממית—נושאי משלו של המלך החכם (משלי ל, כד—כה)—מסתתרים סיפורי משל שלמים מן הסוג הזה.

ג. כמה מוטיבים של בדיה עממית באים בסיפורי המקרא רקומים בסיפורים שכוונתם לאומית, דתית או שירית או כוללת את שלושתן כאחת. עם זאת נשמר המוטיב בטהרתו, או ניתן להחזירו לטהרתו.

מעשה במלך, אשר על מלכותו איים ענק. הבטיח לתת את בתו לאיש אשר יפנו. והנה נמצא אחד קטן-קומה ושפל-יחש והרג את איש המידות, ויהי הוא חתן-המלך¹⁹— בנוסחת המקרא: סיפור שאול ומיכל, דויד וגלית.—ראש-שבט נודמן עם אחד פלאי. אמר לו הפלאי, כי ימלא משאלת-נפשו הגדולה, אם יקדיש לו דבר נעלם ממנו הנמצא עתה בביתו. הגיבור הסכים, והנה נמצא כי בהיותו מחוץ לביתו נולד לו ילד. אך הוא פצה פיו, ולא יכול לשוב מדברו (גם לנוסח המיוחד למקרא, סיפור יפתח ובתו, נמצאו

אגדות המקרא

מקבילות, בהן גם יבואר, כי הגיבור התכוון לכלב שהיה מקדם את פני אדוניו ראשון עם שובו הביתה²⁰).—באגדת עמים רבים מצויים סיפורים על תינוק, אשר אבותיו הפקירו אותו, כדי לשים לאל את גזר־דין המזל, והתינוק גדל בסביבה אחרת עד היותו לאיש²¹ (בסיפור לידת משה נשמר המוטיב בשלמותו, אם כי אין להוציאו מכלל פרשת חיי משה הבנויים על יסוד זה).—המסופר על המן שנשאל 'מה לעשות באיש אשר המלך חפץ ביקרו' וחשב כי הוא האיש, והפליג בתיאור מידות־כבוד, ולסוף נאלץ לעשות זאת לאויבו השנוא עליו—שגור בפי בעלי־אגדה שונים לא פחות מהמוטיב שכנגד: שואלים לרשע, מה לעשות לאיש הרע, והוא חושב שמתכוונים לאויבו, ומפליג בהצעת מעשי אכזריות, ולסוף נמצא חורץ משפטו הוא, המר והצודק²². גם עלילת אלישע וגחזי—אי־האלוהים מרפא את החולים, שלא על מנת לקבל פרס, ואילו נערו רוצה לעשות את מצוותו קרדום, ובא על עונשו (מלכים ב, ה)—חוזרת על המוטיב העממי של אי־בצע גלוה לאיש־צדיק, ותכונותיו האנוכיות־ארציות עוד מאדירות את סגולותיו האלוהיות של זה²³.—מעשה אוריה, שהביא אתו, שלא מדעת, את פסק־דינו במכתב חתום,—יוצא מכלל יחידותו אם אתה משווה אותו למעשה בלרופונטס, אחד מגיבורי האגדה היוונית²⁴; ביתר־טוהרה נשמר המוטיב בנוסח מאוחר: במעשה המלט, אשר שינה דבר 'מכתב־המוות' לטובתו, ובמקומו נהרגו אלה שנצטוו להסגירו²⁵.—למעשה בני־בנימין, שארבו בכרמים לבנות שילה המחוללות וחטפו להם איש את אשתו (שופטים כא)—אנו מוצאים מקבילה מפורשת ב'חטיפת בנות הסאפינים' שבראשית דברי ימי רומא²⁶.—אפילו סיפור כה טיפוסי ומיוחד, לכאורה, לגיבורו המקראי, כסיפור 'משפט שלמה', נמצא קרוב קירבת עלילה ועוקץ לא־אלו סיפורי־חכמה שהגיעונו מהודו ומסין; יתר־על־כן, קרוב לוודאי, שהנוסח המקראי אינו המקורי, שכן ניכרים בו סימני עיבוד מובהקים²⁷.

בפסוק 'קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה' גילו חוקרי־האגדה מוטיב אמונתי עתיק: דם הנרצח בסתר אינו נותן מנוח, הוא מכריז בקול על הרצח, עד שהרוצח בא על עונשו²⁸. בסיפור גבורת שמשון ונפילתו מצטלבים שני מוטיבים: המוטיב האנושי—החזק מכל אדם נלכד והוסגר על־ידי אשה, ומוטיב המופלא—שכוחו של הגיבור תלוי בשערותיו, וכוח זה ניתן לבטל עם מקורו: מקור עוֹזו הוא גם מקור אסונו²⁹. לתשומת־לב מיוחדת ראוי ענין הופעת בעלי־חיים כשליחי הרצון האלוהי: אתונו של בלעם המדברת בלשון בן אדם, והיא, פיקחת מאדוניה, רואה את אשר נעלם מעיניו וגם פותחת את אזניו; העורבים המביאים לאליהו הנביא בשנת בצורת לחם ובשר בבוקר ולחם ובשר בערב; הדג שבלע את יונה הנביא והקיא ביום השלישי; האריה שהמית את איש־האלוהים מיהודה, על אשר המרה את פי ה', אך לא 'שבר' את החמור גם לא אכל את נבלת איש האלוהים, כי אם שמר עליה עד שהובאה לקבר (מלכים א יג, כד).—אי־האלוהים עושה מעשי נסים במטהו (משה ואהרן) או באדרתו (אליהו). מוטיב מצוי ביחוד בליגנדה הנוצרית: המטה, בן העץ, חוזר ומשגשג כבימי היותו ענף חי (מטה אהרן). הנסים אשר נביא־המעשה, אליהו ואלישע, הראו בהם גדולות ('כד הקמח לא תכלה וצפחת השמן לא תחסר'; השבת נפש הילד אל קרבו וכו') מצויים בליגנדה הדתית בכלל³⁰. נציין עוד שלושה נושאים בינלאומיים, אשר נוסחתם הקדומה ביותר נשתמרה בתנ"ך: 'היער הנודד', מתחבולותיהם של לוחמים מתחכמים

חלק שלישי: אגדות ישראל

על יריביהם³¹ (המוטיב חוזר ב'מקבת' של שקספיר³²); האיל המובא לקרבן תחת הבכור (עקידת-יצחק; איפיגניה באוליס); חורבן העיר הרשעה ושקיעתה בתהום רבה (סדום ועמורה ואגדת העיר השקועה בגרמניה, אשר את שירה שר מיכ"ל³³).

ד. בספרי ההיסטוריה של המקרא אצורים שרידי אגדות-גיבורים ומעשי-מופת של אהובי-האומה. מהלך אגדת-גיבורים שלמה אפשר, למשל, לשרטט על-פי המסופר על אבנר, שר צבא שאול, ויואב יורש מקומו בימי דוד. אבנר שמר אמונים לבית-שאול, אך היה גם שומר על נפש בני העם, ואפילו על נפש אויביו. במקום מלחמת אורחים קשה הציע דו-קרב בין שנים-עשר מבחוריו ובין שנים-עשר מבחורי יואב; בקרב זה נפלו כולם, והמערכה לא הוכרעה (שמואל ב, יג—יז). וכשניגף אחרי-כן אבנר ואנשי ישראל לפני עבדי דויד, ועשהאל אחי יואב רדף אחרי אבנר, לא אבה 'להכותו ארצה', כי 'איך אשא פני אל יואב אחיך?' ורק לאחר שהנער מיאן לסור הכה אותו הגיבור המנוסה, ובזאת גם חרץ גורלו הוא: ליפול ביום מן הימים בידי גואל-הדם (שמואל ב ב, יח ואילך; ג, כז). לשני המעמדים האלה אנו מוצאים מקבילות באגדת היוונים³⁴, הפרסים³⁵ והגרמנים האליליים³⁶.

בתוך נדבכי דברי-הימים שבתנ"ך אנו מוצאים אבנים שלמות של אגדה, ויש לשער כי ביום מן הימים היו, או יהיו, ראשי-פינה לעלילה עצמאית. מות-גיבורים של שאול המלך, שידע את גורלו מראש, ולא נרתע, ועשה את גזר-דין הגורל במו-ידיו—הלהיב מאז את רוח המשוררים³⁷. עלילת גבורה גנוזה הוא מעשה אבימלך בן ירובעל, אשר נפצע פצעי מוות בידי אשה, וקרא לנערו למותו (שופטים ט, נ—נד), 'פן יאמרו לי אשה הרגתהו'. בעלילת רצח גדליהו בן אחיקם נוגע עד הלב בטחונו העיוור של האיש הישר בישמעאל, שסוף הכה אותו ואת כל העם אשר אתו (ירמיהו מ—מא). מבין עלילות-האהבה, שנשתמרו קטעים ורמזים בדברי ימי המלכות, נזכיר את הטראגדיה של פלטיאל בן ליש:

וישלח דוד מלאכים אל איש-בושת בן שאול לאמר: תנה את אשתי את מיכל אשר ארשתי לי וגו'.

וישלח איש-בושת ויקחה מעם איש, מעם פלטיאל בן ליש.
וילך אתה אישה הלך ובכה אחריה וגו'.
ויאמר אליו אבנר: לך, שוב.
וישב (שמואל ב ג, יד, טז).

בסיפור אדוניה, שביקש כי יתנו לו לאשה את מי שהיתה סוכנת דויד אביו, והדבר היה 'בנפשו' (מלכים א ב, יג ואילך), מסתתרת אולי עלילת קנאות אבות ובנים, נוסח קדום של הנושא הקשור בשמו של דון קארלוס: המלך גוזל את ארוסת בנו³⁸. כבר הזכרנו לעיל את הקטע על רצפה בת איה, אשר שמרה על גוויות שני בניה וחמשת בני מיכל המוקעים, 'מתחלת קציר עד נתך מים עליהם מן השמים' (שמואל ב כא), והשווינו אותו לעלילת אַנטיגוֹנה היוונית.

דברי קוהלת 'אני קוהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים', ויום אחד נפקחו עיני וראיתי את כל המעשים—'והנה הכל הבל ורעות רוח', כאילו מבקשים ממך להחזירם מלשון מדבר, מתודה, ללשון נסתר, לאמור ללשון מעשה במלך וכו'³⁹. בסיפור חלום

אגדות המקרא

שלמה בגבעון, שלא שאל לו עושר וכבוד וגו', כי אם לב נבון, וניתן לו גם זה וגם אשר לא שאל (מלכים א ג, ה ואילך).—נמסרת לנו בצורה משלית תמצית עלילה עממית, מוסרית אף היא, אלא שהיא מעמידה זה לעומת זה את היודע לשאול (= לבקש) ואת שאינו יודע לשאול (על תיאור הניגוד ויתר מספר המקרא)⁴⁰. הסיפור על דויד המלך אשר בעוד הילד, האנוש, בנה בכורה של בת-שבע, חי, צם ויבך, וכשמת קם ואכל (שמואל ב יב, טו ואילך), אולי שייך למחזור האגדות על התנהגות מוזרה למראית-העין, ומובנת לנבונים⁴¹.—יתכן כי גם עניין מיאוננו של המלך דויד לשתות מן המים ששאבו 'האנשים ההולכים בנפשותם'—שייך למחזור מיוחד של 'גילגולים': מופתו של גיבור ומלך.

במקרא נמסרו לנו גם צורות ראשונות של הליגנדה הדתית, אשר התפתחה בעיקר אחרי חתימת המקרא. סיפור הריגתו של המוכיח זכריה (דברי הימים ב כד, כ—כב) 'וכמותו אמר: ירא ה' וידרוש',—שימש אבטיפוס לליגנדות על יסורי נביאים ומשיחים, ובעצמו אולי הושפע מסיפור מות נבות, שנסקל אף הוא (מלכים א כא, י ואילך), על לא עוול בכפו, וה' דרש את דמו. מתוך פסוקי המזמור 'על נהרות בבל שם ישבנו וגו' (תהלים קלז) משתקפת ליגנדה לאומית: הלוויים שנשבו נאלצו לתת בשיר קולם—וקיללו תוך כדי שירם את אויביהם⁴². מעשה התנצחות אליהו וכוהני הבעל על ראש הכרמל (מלכים א יח, כא ואילך) הוא הסיפור הדתי היחיד במקרא הבא להוכיח את יתרון אלהי ישראל על ה'בעלים' למיניהם. עקבות סיפור כזה יש לראות גם במסופר ביונה א. רק בספר החזוני המאוחר ביותר, שהוא כמעט חיצוני, נשתמרו לנו—בארמית—סיפורי התנצחות כגון אלה: סיפור שלושת האנשים שניצלו מכבשן האש; סיפור איש-האלוהים שיצא חי מגוב האריות (דניאל, פרקים ג, ו).

עניין מיוחד הם הסיפורים המושלמים הבאים בכתבי הקדש. ספר יונה הוא כולו ליגנדה, וכינוי זה יאה גם לסיפור-המסגרת של ספר איוב. מגילת 'רות' ומגילת 'אסתר' הן נובילות. פרשת הרפתקאותיו של יוסף הצדיק—רומאן.

ה. רוב העלילות המקראיות הן, כאמור, חוליות בשרשרת—פרקים-פרקים בשירת הגיבורים הלאומיים-דתיים ובדברי ימי העם ובימי שופטיו ומלכיו, בארצו ובגלותו. בתוך ספרי ההיסטוריה התנ"כית, תולדות ישראל ויהודה מימי כיבוש הארץ ועד לימי שיבת-ציון, נמסרים לנו מאורעות ומעשים מרוכזים מסביב לגדולי האומה, ועתים קשה לנו לדעת אם הדברים אמנם לקוחים מחיי אותם הגדולים, או הם שאולים מסביבות אחרות ורק מיוחסים להם. ואולם הנוסח המקראי הוא מכל מקום ובכל מקום הנוסח המופתי, ואפילו אנו מכירים בו גילגולה של פאבולה עתיקה, והלשון המיוחדת למקרא, אשר בכוחה היה ל'ספר הספרים', מזהירה ביותר באותן יצירות קטנות, שבהן נפתחים דברי ימי האגדה והמשל בישראל.

על לשונה זו של אגדת המקרא יעמיד אותנו הקטע הבא ממשל כבשת הרש: '...ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה, אשר קנה, ויחיה, ותגדל עמו ועם בניו יחדיו—מפתו תאכל ומכוסו תשתה ובחיקו תשכב, ותהי לו כבת'. הלשון הזאת, מלבד היותה פשוטה ותמימה בתפיסת הנושא, ועם כל קיצורו החיצוני של המשפט היא סיפורית-רחבה,—היא גם דוגמה נעלה לאמנות עממית, לדרגה אליה תשאף האגדה. כאן הובאו כל הפרטים,

חלק שלישי: אגדות ישראל

הבאים להשיב מראש על השאלות שהשומע עלול לשאול: לעני אין עדר, גם לא זוג צאן אחד להעמיד ולדות אין לו, לכן קנה אותה כבשה; הוא לא התכוון לשחטה, כמעשה יתר העניים, חבריו למזל רע, אלא 'ויחיה', חינוך אותה, למען תהיה לו לשעשע נפשו תחת עדר צאן, אשר ידו לא תשיג לרכשו ולהחזיקו; מכאן תבין איפוא שיחסו אליה היה אבהי־משפחתי, והמספר, שדייק עד כה בציור המציאות, תנאיה ונתונה, ימצא עתה אוזן קשבת ולב מאמין עם הפליגו לתאר את היחס הזה עד כדי נגיעה ברשות הבלתי־רגיל, היקר מכל רגיל והמעורר חמלה ורחמים: '...ובחיקו תשכב, ותהי לו כבת'.